

PEDAGOGIA IKONY (PEDAGOGIKA OBRAZU) OJCA SIERGIEJA NIKOŁAJEWICZA BUŁGAKOWA (1871-1944)

Dr Marek Mariusz Tytko - UJ Kraków

Ur. 1967, dr n. hum. w zakresie pedagogiki, mgr historii sztuki, specjalista informacji naukowej, nauczyciel akademicki Uniwersytetu Jagiellońskiego, członek towarzystw naukowych: Polskiego Towarzystwa Teologicznego w Krakowie, Polskiego Towarzystwa Pedagogicznego, Polskiego Towarzystwa Informacji Naukowej, Stowarzyszenia Archiwistów Polskich oraz Środkowoeuropejskiego Towarzystwa Filozofii Wychowania – Central European Philosophy of Education Society (CEUPES), prezes Fundacji Naukowej Katolików „Eschaton” w Krakowie, redaktor naczelny „Religious and Sacred Poetry: An International Quarterly of Religion, Culture and Education”, redaktor tematyczny w zakresie pedagogiki w czasopiśmie „Wychowawca. Miesięcznik Nauczycieli i Wychowawców Katolickich”, autor hasałów m.in. do „Encyklopedii Katolickiej”, „Powszechnej Encyklopedii Filozofii”, „Encyklopedii Filozofii Polskiej”, „Polskiego Słownika Biograficznego”, „Encyclopedia of the Bible and Its Reception” (Berlin-Boston). Mieszka w Krakowie. Adres publiczny do kontaktu: marek.mariusz.tytko@uj.edu.pl

Celem niniejszego tekstu jest przedstawienie zarysu pedagogii ikony o. Sergieja Nikołajewicza Bułgakowa (1871-1944), rosyjskiego teologa uznawanego za ważnego myśliciela w prawosławiu. Tekst artykułu powstał przy użyciu metody analizy dokumentu.

Stan badań. Na temat o. S. N. Bułgakowa istnieje osobna, bogata, zagraniczna literatura przedmiotu¹.

¹ Na temat S. N. Bułgakowa pisali m.in. następujący zagraniczni autorzy: [Bez autora], La figura e l'opera di P. Sergej N. Bulgakov, Università di Padova, Padova 2003, dokument elektroniczny, <http://www.iconografi.it/?p=353> [dostęp: 28.05.2016]. Abramova T. V., Kosmizm v russkoj religioznoj filosofii. V. S. Solovev, P. A. Florenskij, S. N. Bulgakov, Moskva 1994. Akulinin V. N., S. N. Bulgakov. Bibliografiâ, Moskva – Novosibirsk 1996. Akulinin V. N., S. N. Bulgakov. Vechi žizni i tvorčestva, [w:] S. N. Bulgakov, Hristianskij socializm, red. V. N. Akulin, Novosibirsk 1991, 5-24. Arjakovsky A., Essai sur le père Serge Boulgakov (1871-1944). Philosophe et théologien chrétien, Paris 2006. Bautz F. W., Bulgakov Sergej Nikolajewitsch, [w:] Biographisch-Bibliographisches Kirchenlexikon, Band 1, 1990, s. 807-809. Burlaka D. K., Evlampiev I. I., S. N. Bulgakov: Pro et contra. Ličnost' i tvorčestvo Bulgakova v ocenke russkich myslitelej i issledovatelej, Russkij put', Sankt Peterburg 2003. Coda P., L'altro di Dio. Rivelazione e kenosi in Sergej Bulgakov, „Collana di teologia”, vol. 33, Roma 1998. Coda P., Sergej Bulgakov, „Novecento teologico”, vol. 11, Brescia 2003. Crum W. F., Sergius N. Bulgakov. From Marxism to Sophiology, „St Vladimir's Theological Quarterly”, r. 27: 1983, s. 3-25. Elena (Kazimirčak-Polonskaâ Elena), Professor protoierej Sergij Bulgakov (1871-1944), „Bogoslovskie Trudy”, r. 27: 1986, s. 107-194. Evdokimov Paul, Christus im russischen Denken, Übersetzung von H. Bliersch, „Sophia”, vol. 12, Trier 1977, s. 213-232. Evdokimov Paul, Le Christ dans la pensée russe, „Traditions chrétiennes” (Paris), vol. 22: 1970, s. 179-195, 235 f. Evtuhov C., Sergei Bulgakov. A Study in Modernism and Society in Russia, 1900-1918, Ann Arbor 1991 [praca doktorska]. Evtuhov C., The Cross and the Sickle. Sergei Bulgakov and the Fate of Russian Religious Philosophy, Ithaca 1997. Filimonov S. B., Tajny sudbno-sledstvennyh del. Dokumentarnye očerki o žertvah političnih repressij v Krymu v 1920-1940-e gg., Simferopol' 2000, s. 15-27. Flikke G., Democracy or Theocracy. Frank, Struve, Berdjaev, Bulgakov, and the 1905 Russian Revolution, „Meddelelser”, vol. 69, Slavisk-Baltisk Institutt, Universitetet i Oslo, Oslo 1994. Florenskij Pavel Aleksandrovič, Persepiska s vâščennika Pavla Aleksandroviča Florenskogo so vâščennikom Ser-

Także w Polsce wydano wiele opracowań (po polsku i w innych językach) o S. N. Bułgakowie².

giem Nikolaievičem Bulgakovym, [w:] Arhiv svščennika Pavla Florenskogo, vol. 4, Tomsk 2001. Garaeva G. F., Sofijnij idealizm kak istoriko-filosofskij fenomen. Solov'ev V. S., Florenskij P. A., Bulgakov S. N., Moskva 2000. Gennadij [Ėjkalovič Gennadij], Delo prot. Sergiâ Bulgakova, San Francisco 1980. Germano M., Il concetto di persona nel pensiero di Sergej Bulgakov, Roma 1996 [Praca doktorska]. Grabbe P. N., O parižskih „bogoslovah“, Rovno 1937. Graves C. L., The Holy Spirit in the Theology of Sergius Bulgakov, Geneve 1972. Jablonskij B. N., Religiozno-filosofskaa sistema S. N. Bulgakova, Moskva 1994. Kataeva-Lytkina, N. I., Bogoslov, filosof, myslitel'. Jubilejne čtenia, posvščennye 125-letiu so dnâ roždeniâ o. Sergiâ Bulgakova (sentâbr' 1996 g., Moskva), Moskva 1999. Knechten Heinrich Michael, Bibliographie. Sergij Nikolaievič Bulgakov, dokument elektroniczny, <http://www.borisogleb.de/bulg1.htm> [dostęp: 28.05.2016]. Kozyrev A. P. (red.), S. N. Bulgakov: Religiozno-filosofskij put', Meždunarodnaâ naučnaâ konferenciâ, posvščennaâ 130-letiu so dnâ roždeniâ 5-7 marta 2001 g., [w:] Russkoe Zarubež'e, vol. 4, Moskva 2003. Kozyrev, A. P., Nižgorodskaa Sivilla, [w:] Istoriâ filosofii, vol. 6, Moskva 2000, s. 62-84 [Anna N. Schmidt]. Lialine C., Le débat sophologique, „Irénikon“, r. 13: 1936, s. 168-205. Lingua G., Kénosis di Dio e santità della materia. La sofologia di Sergej N. Bulgakov, Napoli 2000, seria: Biblioteca di filosofia e teologia. Saggi, vol. 6. Losskij V. N., Spor o Sofii. „Dokladnaâ zapiska“ prot. S. Bulgakova i smysl Ukaza Moskovskoj Patriarii, Paris 1936. Louth A., The Eucharist in the Theology of Fr Sergij Bulgakov, „Sobornost“, r. 27: 2005, nr 2, s. 36-56. Mailov A. I., Sergij Bulgakov, St. Petersburg 1993, seria: Russkaa religioznaâ filosofii v „Puti“, vol. 3. Meerson M., The Trinity of Love in Modern Russian Theology. The Love Paradigm and the Retrieval of Western Medieval Love Mysticism in Modern Russian Trinitarian Thought, [w:] Studies in Franciscanism, Quincy 1998, s. 159-186 [Sergius Bulgakov's Trinitarian Synthesis]. Naumov K., Bibliographie des œuvres de Serge Boulgakov, Paris 1984, seria: Bibliothèque russe de l'Institut d'Études Slaves. Série Écrivains russes en France vol. 68, 1. Nichols A., Wisdom from Above. A Primer in the Theology of Father Sergei Bulgakov, Leominster 2005. Osipov J. M., Dva Bulgakova – raznye sud'by, t. 1-2, Moskva 2002 [S. N. Bulgakov oraz M. A. Bulgakov]. Ramonas A., L'attesa del Regno. Eschaton e apocalisse in Sergej Bulgakov, Corona Lateranensis, Mursia – Roma 2001. Razzano L., L'estasi del bello nella sofologia di S. N. Bulgakov, introduzione: P. Coda, M. I. Rupnik, Rom 2006, seria: Collana di teologia, vol. 54. Reznichenko A. I., Kazarân A. T., Bulgakov Sergij Nikolaievič, [w:] Pravoslavnaâ ênciklopediâ, vol. 6: 2003, s. 340-358. Rigel Langella M., Salvezza come illuminazione. Uno studio comparato di S. Bulgakov, V. Lossky, P. Evdokimov, Roma 2000, seria: Tesi gregoriana. Serie teologia 69 [praca doktorska]. Rodnânskaa I., Sergej Nikolaievič Bulgakov, „Literaturnaâ Gazeta“, r. 1989, nr 39, z dnia 27.9.1989, s. 6. Salis Amaral M. de~, Dos visiones ortodoxas de la Iglesia: Bulgakov y Florovsky, Pamplona 2003, seria: Colección teológica 111. Schmid U., Russische Religionsphilosophen des 20. Jahrhunderts, Freiburg im Brissgau, Basel, Wien 2003, s. 186-206 [Sergej Bulgakov]. Sergius Bulgakov, „St. Vladimir's Theological Quarterly“, vol. 49: 2005, No. 1/2 [numer poświęcony S. Bulgakowowi]. Smirnov I. P., „Ot marksizma k idealizmu“: M. I. Tugan-Baranovskij, S. N. Bulgakov, N. A. Berdaev, Moskva 1995. Solov'ev N. B., Protoierej S. N. Bulgakov kak tolkovatel' Svščennago Pisanii, [s. l.] 1990. Struve N., S. Bulgakov et la question juive, „Cahiers du monde russe et soviétique“, r. 29: 1988, s. 533-542. Świerkosz S., L'Église visible selon Serge Bulgakov. Structure hiérarchique et sacramentelle, Roma 1980, seria: Orientalia Christiana Analecta, vol. 211. Tataryn M., Sergius Bulgakov (1871-1944). Time for a New Look, „St Vladimir's Theological Quarterly“ vol. 42: 1998, s. 315-338. Valliere P., Modern Russian Theology. Bukharev – Soloviev – Bulgakov. Orthodox Theology in a New Key, Edinburgh – Grand Rapids 2000, s. 225-371, s. 409-412 [Bulgakov: Dogmatics of the Humanity of God]. Wielenga B., Lenins Weg zur Revolution. Eine Konfrontation mit Sergej Bulgakov und Petr Struve im Interesse einer theologischen Besinnung, München 1971. Williams R., Sergii Bulgakov. Towards a Russian Political Theology, Edinburgh 1999. Zander L. A., Bog i mir. Mirosozercanie otca Sergiâ Bulgakova, vol. 1-2, Pariž 1948. Zen'kovskij V. V., Istoriâ russkoj filosofii, Pariž 1948, s. 837-861 [O. Sergij Bulgakov]. Zen'kovskij V. V., Istoriâ russkoj filosofii, Pariž 1989, s. 837-861 [O. Sergij Bulgakov]. Zen'kovskij V. V., Istoriâ russkoj filosofii, Moskva 2001, s. 837-861 [O. Sergij Bulgakov].

² Na temat ojca Sergiusza Bułgakowa pisali w publikacjach wydanych w Polsce (lub po polsku) m.in. następujący badacze: A. Vladimir, Kultura jako objawienie bogoczołwieczeństwa. Elementy historiozofii kultury w pismach rosyjskich myślicieli religijnych XIX-XX wieku, tł. Przemysław Kantyka, „Roczniki Teologiczne“, t. 47: 2000, z. 7, s. 111-136 [dot. gl.: N. Bierdiajewa, S. Bułgakowa, W. Sołowiowa, F. Dostojewskiego]. Alexeev [=Aleksiev] Vladimir, Za wszystko i za wszystkich. Eschatologiczny sens kultury w świecie pism rosyjskich myślicieli religijnych XIX-XX wieku, Norbertinum, Lublin 2001, ss. 222 [dot. twórczości pisarzy: N. Bierdiajewa, S. Bułgakowa, A. Chomiakowa, F. Dostojewskiego, N. Fiodorowa, P. Florenskiego, N. Gogola, W. Sołowjowa, E. Trubieckiego]. A. Czesław, Ewrejskij vopros v trudah o. Sergija Bulgakova, „Studia Rossica Posnaniensis“, r. 1998, z. 28, s. 9-14. A. Bez-

wiński, Kościół i kultura według Sergiusza N. Bułgakowa, „Studia i Szkice Slawistyczne”, r. 2007, nr 8, s. 73-80. N. Bosco, Ebraismo emodernità (editoriale), „Filosofia e Teologia”, r. 1994, nr 2, s. 201-205. K. A. Breckner, Beauty and art in Solovjev's (1850-1903) and Bulgakov (1871-1944). Does beauty save the world?, „Logos i Ethos”, r. 2012, nr 1, s. 7-17. J. Brosse, Wielcy mistrzowie duchowi świata. Leksykon, przeł. Ireneusz Kania, Wydawnictwo Opus, Łódź 1995, ss. 252 s. [dot. m.in.: W. Sołowjowa, S. Bułgakowa, N. Bierdiajewa]. H. Chałacińska-Wiertelak, „Teatr” Dostoevskiego i rozmyślenia Pavla Florenskiego o ruskiej ikonie (Fragment), „Studia Rossica Posnaniensia”, r. 1993, z. 25, s. 13-23. De profundis. Z głębokości. Zbiór rozpraw o rosyjskiej rewolucji, wstęp M. Półtoracki, przekład zespół „Aletheia”, Niezależna Oficyna Wydawnicza, Warszawa 1988, ss. 224 [zawiera m.in. M. Aleksandrowicz Bierdiajew, Duchy rosyjskiej rewolucji, S. Bułgakow, Na uczcie bogów. Pro i contra. Dialogi współczesne]. Dialog sztuk w kulturze Słowian wschodnich. Księga dedykowana pamięci profesora Ryszarda Łuźnego, red. J. Kapusić, Krakowskie Towarzystwo Popularyzowania Wiedzy i Komunikacji Językowej „Tertium”, Kraków 2002, ss. 274, seria: Rosja – Myśl, Słowo, Obraz, t. 4 [Materiały konferencji naukowej „Dialog sztuk w literaturze rosyjskiej”, Kraków, 26-27 V 2000, Instytut Filologii Wschodniosłowiańskiej Uniwersytetu Jagiellońskiego; zawiera m.in.: Adam Bezwiński, Dojrzwienie do piękna (na przykładach literatury staroruskiej) [dot. kategorii piękna, m.in. w utworach: „Powieść minionych lat”, „Latopis kijowski 1118-1158”, „Latopis kijowski 1159-1198”]; Jerzy Kapusić, Między nową sztuką a sztuką życia (Z zagadnień filozofii twórczości rosyjskiego „srebrnego wieku”) [dot. m.in.: Władimira Sołowjowa, Andrieja Bielego, Siergieja Bułgakowa]. Diec J. Z dziejów teologii rosyjskiej na wygnaniu – zarys podstaw eklezjologii Sergiusza Bułgakowa i Włodzimierza Łosskiego, „Studia Rossica”, t. 5: 1997, t. 5, s. 61-68. Z. Falczyński, Sprawozdanie, „Studia Theologica Varsaviensia”, r. 1996 (1995), nr 2, s. 73-89 [dot. m.in. idei soborowości w twórczości Aleksego Chomiakowa, Pawła Florenskiego i Sergiusza Bułgakowa]. Florenski Paweł, Odwrócona perspektywa, tł. Zbigniew Podgórzec, „Kwartalnik Filmowy” (wyd. Instytut Sztuki PAN), r. 1995, nr 9/10. W. Hryniewicz, Nadzieja zbawienia dla wszystkich. Od eschatologii lęku do eschatologii nadziei, Verbinum Wydawnictwo Księży Werbistów, Warszawa 1989, ss. 177, [1]. W. Hryniewicz, Ten, który przychodzi. Chrystus „Apokalipsy” w myśli Sergiusza Bułgakowa, „Ateneum Kapłańskie”, t. 136: 2001, z. 2, s. 235-249. Ikona – Symbol i wyobrażenie, pod. red. E. Bogusz, Warszawskie Centrum Studenckiego Ruchu Naukowego, Warszawa 1984, s. [4], 154, [1]. J. Kapusić, Sens życia. Antropologiczne aspekty rosyjskiego renesansu duchowego XX wieku w świetle prawosławia, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2000, ss. 265, seria: Rosja – Myśl, Słowo, Obraz [m.in. w świetle dzieł: Andrieja Bielego, Nikołaja Aleksandrowicza Bierdiajewa, Siergieja Nikołajewicza Bułgakowa, Fiodora Michajłowicza Dostojewskiego, Pawła Aleksandrowicza Florenskiego, Wasilija Wasilijewicza Rozanowa, Władimira Siergiejewicza Sołowjowa, Lwa Szeostowa]. L. Kiejzik, Przyjaźń Sergiusza Bułgakowa z Pawłem Florenskim w kontekście ich nauki o Sofii – Mądrości Bożej, „Studia Philosophica Wratislaviensia”, vol. 3: 2008, fasc. 2, s. 61-74. L. Kiejzik, Sergiusz Bułgakow i filozofowie Srebrnego Wieku. Rozważania o przyjaźni, IFiS PAN, Warszawa 2015, seria: Filozofia Rosyjska, t. 6. L. Kiejzik, Sergiusz Bułgakow i Lew Szeostow, czyli o przyjaźni spóźnionej, „Przegląd Filozoficzny”, r. 20, nr 1 (2011), s. 37-46. L. Kiejzik, Sergiusz Bułgakow i Lew Zander : czyli o przyjaźni z duchowością prawosławną w tle, „Theofos. Filozofia, Teologia, Kultura”, r. 2015, nr 1, s. 161-171. [Fragm. książki pt. Sergiusz Bułgakow i filozofowie Srebrnego Wieku]. L. Kiejzik, Sergiusz Bułgakow i Aleksy Łosiew, czyli o przyjaźni niemożliwej, „Przegląd Filozoficzny”, r. 23: 2014, nr 2, s. 71-82. L. Kiejzik, Sergiusza Bułgakowa filozofia człowieka jako filozofia wszechjedności, „Przegląd Filozoficzny”, r. 18: 2009, nr 1, s. 237-253. Z. Kijas, Szkic eschatologii o. S. Bułgakowa, [w:] Nadzieja – możliwość czy pewność powszechnego zbawienia? Dyskusja teologów dogmatyków nad książką ks. W. Hryniewicza „Nadzieja zbawienia dla wszystkich”, red. S. C. Napiórkowski i K. Kłauza, „Teologia w Polsce”, Lublin 1992, s. 103-122. J. Klinger, O istocie prawosławia. Wybór pism, do druku przygotowali M. Klinger, H. Paprocki, wprowadzenie W. Hryniewicz, „Pax”, Warszawa 1983, ss. 545, [3]. Koncepcje słowa, pod redakcją naukową Eugeniusza Czaplejewicza i Edwarda Kasperskiego, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 1991, ss. 284, seria: Polono-Slavica Varsoviensia, t. 11 [zawiera m.in.: E. Czaplejewicz, Budowanie słowa Pawła Florenskiego. Z. Mitosek, Słowo ikoniczne]. Konev V. A., Koneva L. A., Filozofia kultury S. N. Bułgakova, „Sofia”, r. 2001, nr 1, s. 106-119. D. Kowalczyk, La grammatica dell'Amore intratrinitario. Io, Tu, Noi, Voi, Egli, „Studia Bobolanum”, t. 4: 2015, s. 49-66 [n.t. Sergeja Nikolaeviča Bułgakova]. E. Kudziela, Bóg, Sofia, świat w myśli Sergiusza Bułgakowa, „Idea”, t. 5: 1992, s. 143-160. E. Kudziela, Filozoficzny sens tristości, analiza tekstu, Zakład Teorii Poznania, Filia Uniwersytetu Warszawskiego, Białystok 1992, seria: Idea. E. Kudziela, Soteriologiczna rola twórczości w ujęciu Sergiusza Bułgakowa, „Idea”, t. 7: 1995, s. 89-103. D. Kulak, Niepokalane poczęcie Bogurodzicy według Siergieja Bułgakowa, „Studia Theologica Varsaviensia”, r. 48: 2010, nr 2, s. 289-307. L. Liburska, Społeczny wymiar myśli prawosławnej Sergiusza Bułgakowa, „Prace Komisji Kultury Słowian / Polska Akademia Umiejętności”, t. 6: 2007, s. 99-118. Literatura rosyjska przełomu XIX i XX wieku, pod red. I. Fijałkow-

skiej-Janiak, Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk 1998, ss. 161. [Materiały z konferencji naukowej zorganizowanej przez Instytut Filologii Słowiańskiej Uniwersytetu Gdańskiego, 16-17 XI 1995; zawiera m.in.: J. Kapuściak: Motywy apokaliptyczne w rosyjskim odrodzeniu religijnym początku XX wieku. Wprowadzenie do dyskusji (dotyczy m. in. twórczości następujących pisarzy: K. Balmont, A. Biely, N. Bierdiajew, A. Błok, W. Briusow, S. Bułgakow, F. Dostojewski, N. Fiodorow, Z. Gippius, W. Iwanow, D. Mierieżkowski, W. Rozanow, W. Sołowjow, L. Tołstoj), I. Fijałkowska-Janiak: "Z motywów wschodnich" Wasilija Rozanowa]. M. Łoski, Historia filozofii rosyjskiej, tłum. H. Paprocki, Antyk, Kęty 2000, ss. 477. R. Mazurkiewicz, Mariologia i Joannologia ikony Deesis, „Krakowskie Zeszyty Ukrainoznawcze”, t. 5/6: 1997 (1996/1997), s. 213-219 [w artykule m.in. refleksje S. Bułgakowa nt. deesis]. Nadzieja – możliwość czy pewność powszechnego zbawienia? Dyskusja teologów dogmatyków nad książką ks. W. Hryniewicza „Nadzieja zbawienia dla wszystkich”, red. S. C. Napiórkowski i K. Klauza, „Teologia w Polsce”, Lublin 1992, ss. 176. T. Obolevitch, Katafaticzny wymiar wschodniochrześcijańskiej teologii apofatycznej. Wokół propozycji S. Bułgakowa, „Logos i Ethos”, r. 2006, [nr] 2, s. 56-63. Palamas, Bułgakow, Łosiew. Rozważania o religii, imieniu Bożym, tragedii filozofii, wojnie i prawach człowieka, pod red. L. Kiejzik. Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2010, seria: Filozofia Rosyjska t. 2. H. Paprocki, Sergiusz Bułgakow, „Gnosis”, r. 1996, nr 8, s. 44-49 [Natura świadomości religijnej w myśli S. Bułgakowa]. G. Przebinda, Zaułki Mistra Wolanda, Oficyna Literacka, Kraków 2000, ss. 238 [zawiera m.in. Ateny i Jerozolima (1989-1999): Powrót filozofii do Rosji (1989-1992); dotyczy m. in. twórców: M. Bierdiajew, S. Bułgakow, A. Łosiew, W. Sołowjow, L. Szestow; rosyjski spór o Boga, człowieka i historię: dotyczy m. in. twórców: P. Czaadajew, G. Plechanow, W. Sołowjow]. Przewodnik po literaturze filozoficznej XX wieku, pod red. B. Skargi przy współpracy Stanisława Borzmy, Haliny Floryńskiej-Lalewicz, [t. 5], Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1997, ss. 550 [zawiera noty biograficzne głównych dzieł filozofów współczesnych oraz fragm. ich tekstów, m.in.: H. Paprocki, Siergiej Nikolajewicz Bułgakow; H. Paprocki, Paweł Aleksandrowicz Floreński, H. Paprocki, Nikołaj Onufrijewicz Łoski]; T. Rosiński, Cuda Bułgakowa, „Kronos : metafizyka, kultura, religia”, r. 2009, nr 1/2, s. 377-380 [zawiera rec. książki: Cuda Ewangelii / Sergej N. Bułgakov. - Warszawa, 2007]. Sentencje Kościoła Wschodniego, wybór i opracowanie T. Wyszomirski, Wydawnictwo „Anafora”, Warszawa 1990, ss. 30 [zawiera zbiór katechizm – powiedzeń Ojców Kościoła i pisarzy na wybrane tematy; autorzy:] m.in. N. Bierdiajew, S. Bułgakow, A. Chomiakow, O. Clement, F. Dostojewski, P. Evdokimov, N. Fiodorow, N. Gogol, J. Klinger, J. Meyendorff, J. Nowosielski]. P. Skrzydlewski, Bułgakow Siergiej Nikolajewicz (hasło), [w:] Powszechna Encyklopedia Filozofii, t. 1, A-B, Polskie Towarzystwo Tomasza z Akwinu, Lublin, s. 737-738, bibliogr. Skwarczyński A. Duch Święty a Maryja w ujęciu Sergiusza Bułgakowa i św. Maksymiliana Kolbego, Wydawnictwo Ojców Franciszkanów, Niepokalanów 1995, ss. 175; seria: Biblioteka Mariologiczna, t. 3. Sobennikov Anatolij Samuilovič, Tworčestvo A. P. Čehova v recepcii S. N. Bułgakova, „Studia Rossica Posnaniensia”, r. 2011, z. 36, s. 249-256. K. Stark, Problem eschatologii w twórczości Sergiusza Bułgakowa, Mikołaja Bierdiajewa i Paula Evdokimova, „Kwartalnik Filozoficzny” r. 2000, z. 1, s. 99-127. K. Stęпка, Ikona i kult ikony. Zarys dogmatyczny „Kwartalnik Filozoficzny”, r. 2003, z. 4, s. 174-176 [zawiera rec. książki: Ikona i kult ikony. Zarys dogmatyczny Sergeja N. Bułgakova, Bydgoszcz 2002]. Stroitel' hudočnyj. Szkice o literaturze rosyjskiej dedykowane Jadwidze Szymak-Reiferowej i Władysławowi Piotrowskiemu, Krakowskie Towarzystwo Popularyzowania Wiedzy i Komunikacji Językowej „Tertium”, Kraków 2001, ss. 206, seria: Rosja - Myśl, Słowo, Obraz; t. 3 [zawiera m.in.: J. Kapuściak, Sztuka jako poznanie i rozumienie życia w ujęciu Pawła Floreńskiego]. T. Terlikowski, Szukanie Prawosławia w nie-prawosławiu (Sergiusza Bułgakowa stosunek do protestantyzmu), „Więź” r. 2001, nr 1, s. 93-101. T. Terlikowski, Teologia Izraela Sergiusza Bułgakowa, „Przegląd Powszechny”, r. 121: 2004, nr 7/8, s. 78-87. T. Terlikowski, Zanikająca w filozofii wiara. Wiara - dogmat – filozofia w sofiologii Sergiusza Bułgakowa, „Studia z Filozofii Boga, Religii i Człowieka”, t. 4: 2007, s. 317-328. J. Tofiluk, Antropologia w ujęciu o. Sergiusza Bułgakowa [fr.], „Elpis”, r. 7: 2005, z. 11/12, s. 27-36. J. Tofiluk, Eschatologia indywidualna w ujęciu ks. Sergiusza Bułgakowa „Rocznik Teologiczny”, r. 46: 2004, z. 2, s. 5-36. J. Tofiluk, Eschatologiczne poglądy o. Sergiusza Bułgakowa, „Rocznik Teologiczny” r. 1997, z. 1/2, s. 313-323. J. Tofiluk, Idea apokatastazy w pismach Sergiusza Bułgakowa, „Roczniki Teologiczne”, r. 2003, z. 7, s. 23-42. J. Tofiluk, Sofiologiczne przesłanki poglądów teologicznych o. Sergiusza Bułgakowa, „Elpis” (Białystok), r. 6: 2004, nr 9/10, s. 315-334. M. Tryczyk, Jakie są granice swobody wypowiedzi artystycznej? Próba odpowiedzi na pytanie o wolność w sztuce w oparciu o teologię symbolu o. Sergiusza Bułgakowa i Paula Evdokimova, „Pokaz”, r. 2004, nr 37, s. 2-6. Věhi. Sborník” statek o ruskoy intelligencii. N. A. Berdajeva, S. N. Bułgakova, M. O. Geršen-zona, „Posev”, Frankfurt am Main 1967. Wokół Tołstoja i Dostojewskiego, pod red. J. Dobieszewskiego, Wydział Filozofii i Socjologii Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2000, ss. 200, seria: Almanach Myśli Rosyjskiej [zawiera m.in.: Cz. 1: R. Romaniuk, Paszport Antychrysta. Lew Tołstoj i Włodzimierz Sołowjow; Janusz Dobieszewski, Fiodor Dostojewski. Kilka uwag; T. Brzostowska, Tryptyk z milczącym Chrystusem (przedstawienie

W zasygnalizowanej (w przypisach) literaturze przedmiotu, poruszającej rozmaite aspekty „bułgakowologiczne” (teologiczne, filozoficzne, historyczne, literaturoznawcze, kulturoznawcze) brakuje jednak ujęcia pedagogicznego, stąd niniejszy przyczynek, który usiłuje wypełnić lukę badawczą w zakresie pedagogii ikony (pedagogii obrazu) u S. N. Bułgakowa, który był uczonym o uznaniu międzynarodowym, o czym świadczy przebogata lista opracowań tematycznie poświęconych tej postaci.

W niniejszym tekście skupiono się na wybranych kwestiach uniwersalnych, mogących mieć znaczenie także w Kościele Rzymskokatolickim, a nie tylko w Cerkwi Prawosławnej. Ikona jest wszak podstawowym obrazem kultowym nie tylko u prawosławnych, ale także u katolików. Ponadto ogólne zagadnienie obrazu i podobieństwa człowieka do Boga jest istotne dla wszystkich chrześcijan, niezależnie od konfesji, obrządku, rytu.

Należy przypomnieć, że w prawosławiu ikonę traktuje się na równi z Ewangelią oraz Krzyżem, dlatego pedagogia Krzyża, pedagogia Ewangelii oraz pedagogia ikony równoważą się w chrześcijańskim wychowaniu religijnym. Jak dotąd nikt z badaczy nie podjął tematyki pedagogii ikony (zwłaszcza w Bułgakowskim ujęciu), stąd niniejszy przyczynek na przykładzie koncepcji ojca S. Bułgakowa. Warto skorzystać z doświadczeń pedagogii ikony Kościoła Wschodniego również w pedagogice katolickiej i próbować włączyć elementy wspólne do tworzenia koncepcji edukacyjnych. Ikona ma przecież znaczenie wychowawcze, ewangelizacyjne w Kościele (ikona jako plastyczny wizerunek Chrystusa, Maryi, świętych, aniołów – widzialny znak Niewidzialnego). Z kolei obraz człowieka stworzonego na podobieństwo Boga jest istotny dla pedagogii chrześcijańskiej (obraz jako wzór jest ważny w wychowaniu, naśladownictwo i wzorczość). W epoce kultury obrazkowej – pedagogia obrazu, która została wypracowana w chrześcijaństwie wschodnim, warta jest uwagi teoretyków pedagogiki kultury oraz praktyków edukacji medialnej, opierającej się wszak na obrazie. Pedagogia piękna, pedagogia dobra, pedagogia prawdy – ma swoje oparcie w pedagogii obrazu, pedagogii ikony, ponieważ każdy człowiek w jakimś stopniu wzoruje się na wewnętrznie zapamiętanych obrazach, a przynajmniej odnosi się do nich jako pewnego punktu własnej tożsamości kulturowej. Moim zdaniem, S. N. Bułgakow był świadom znaczenia obrazu w kulturze i religii, dlatego tak wiele uwagi poświęcił tym kwestiom. Wzrok ludzki, wyobraźnia, pamięć – „żywią się” wszak obrazami przez całe życie danej osoby.

Sergiej Nikołajewicz Bułgakow (ros. Серге́й Никола́евич Булга́ков, w międzynarodowej transliteracji łacińskiej: Sergej Nikolaevič Bulgakov) (1871-1944), duchowny (protojerej, grec. πρωτοιερέυς [protohiereús] – ‘pierwszy kapłan’, tu: zwierzchnik kleru katedralnego, proboszcz parafii) był rosyjskim teologiem prawosławnym i filozofem chrześcijańskim, pozytywnie zaangażowanym w twórczy dialog z katolicyzmem. Pochodził z rodziny wiejskiego duchownego prawosławnego. Odbił naukę w Liwieńskiej Szkole Religijnej i Orłowskim Seminarium Duchownym (1884-1888) oraz dwa lata w gimnazjum w Jelcu. Ukończył prawo w Uniwersytecie Moskiewskim (1894). Za młodu przeżył jednak kryzys duchowy, zwątpił i odszedł od wiary chrześcijańskiej. Fascynował się przejściowo marksizmem. Od 1894 r. został wykładowcą ekonomii politycznej w Cesarskiej Moskiewskiej Szkole Technicznej. W 1898 r. ożenił się z Eleną Iwanowną Tokmakówną, córką Iwana F. Tokmakowa właściciela osady Oleiz na Krymie. Wyjechał wraz z żoną na dwuletni staż do Niemiec (1898-1900), gdzie przygotował pracę magisterską (wydaną w 1900 r. pt. *Kapitalizm i zemledelie* w dwóch tomach). Magisterium ukończył w 1901 r. w Uniwersytecie Moskiewskim. Został wykładowcą Kijowskiego Instytutu Politycznego w Katedrze Ekonomii Politycznej. Opisał wewnętrzną

Chrystusa m.in. przez Dostojewskiego), Cz. 2: L. Tolstoj, Na czym polega moja wiara?, tł. R. Romaniuk; W. Sołowjow, List do Lwa Tolstoja, tł. J. Dobieszewski; S. Bułgakow, Iwan Karamazow jako typ filozoficzny, tł. R. Papiński; L. Karsawin, Fiodor Karamazow jako ideolog miłości, tł. T. Brzostowska. - Dymitr Miereżkowski: Tolstoj i Dostojewski jako artyści. Tł. M. Twaróg].

ewolucję religijną (i filozoficzne zmiany w światopoglądzie) w książce pt. *Ot marksizma k idealizmu. Sbornik statej (1896-1903)*(1903). Od 1906 do 1918 był profesorem Moskiewskiego Instytutu Handlowego. W 1906 r. został wybrany delegatem do Drugiej Dumi Państwowej (obradującej w 1907 r.) jako bezpartyjny „chrześcijański socjalista”. Publikował w czasopiśmie „Vehi” (1909). Po habilitacji w 1912 r. został profesorem zwyczajnym.

W okresie 1911-1917 tworzył wiele dzieł filozoficznych i religijnych, publikowanych m.in. przez wydawnictwo „Put’”. Drukował w czasopiśmie „Novyj Put’”, „Voprosy žizni”, w zbiorze pt. *Voprosy religii, O Vladimire Solov’ëve, O religii L’va Tolstogo*, w pracy *Religiâ filosofskogo obšestva pamâti Vladimira Solov’ëva*. Po śmierci swego syna przeżył głębokie nawrócenie duchowe i jako czterdziestolatek powrócił do prawosławia w wyniku osobistych doświadczeń religijnych. Został księdzem prawosławnym (otrzymał święcenia kapłańskie) w 1918 r. już po wybuchu rewolucji komunistycznej w Rosji. W okresie 1917-1918 był aktywnym uczestnikiem prac Wszechrosyjskiego Lokalnego Soboru Cerkwi Prawosławnej, współpracując z patriarchą Tichonem. W 1918 r. komuniści usunęli go z Uniwersytetu w Moskwie. Wyjechał na Krym, gdzie krótko prowadził wykłady w Sewastopolu. W okresie wojny domowej (1918-1922) w Rosji, przebywał na Krymie, przechodzącym wtedy bardzo burzliwe dzieje wojenne. S. N. Bułgakow oderwany wtedy od służby kapłańskiej i działalności społeczno-publicystycznej, tworzył dzieła filozoficzne. Napisał wówczas książki *Filosofiâ imeni* (1920, wyd. 1953), *Tragediâ filozofii* (1920, wyd. niem. 1927, *Na piru Bogov. Pro i contra. Sovremennye dialogi*, 1921), w których zanalizował relacje pomiędzy filozofią i dogmatyką chrześcijańskiej teologii.

Na polecenie W. I. Lenina sowieckie GPU włączyło S. N. Bułgakowa na listę działaczy nauki i kultury, podlegających wydaleniu z kraju zagranicę. Aresztowany przez bolszewików w 1922 r., został wydany z Rosji Sowieckiej. Dnia 30 października 1922 r. udał się na wygnanie z Krymu do Turcji.

Krótko przebywał w Konstantynopolu (Istambule/Stambule), następnie przez kilka krajów słowiańskich (Bułgaria, Jugosławia, Czechosłowacja), przybył do czeskiej Pragi (tu zajął stanowisko profesora prawa kościelnego [cerkiewnego] i teologii na Wydziale Prawa Rosyjskiego Instytutu naukowego od maja 1923 r.). W Pradze pozostał do 1924/1925 r. Następnie przez Niemcy dotarł do Francji i docelowo na stałe zamieszkał w Paryżu (od 1925 r.).

Był profesorem prawa kanonicznego w Rosyjskim Instytucie Naukowym w Paryżu, a następnie profesorem teologii dogmatycznej w Prawosławnym Instytucie św. Sergiusza i proboszczem parafii prawosławnej istniejącej przy tymże paryskim instytucie. Bułgakow w Paryżu wydawał swoje najważniejsze dzieła. W 1934 r. odbył długą podróż po USA. W 1939 r. wykryto u niego nowotwór krtani (gardła) i przeszedł operację. Choroba ograniczyła jego aktywność jako duchownego i naukowca. W Paryżu w nocy 5/6 czerwca 1944 r. dostał udaru mózgu, stracił przytomność i, nie odzyskawszy jej, kilka dni później zmarł 13 czerwca 1944 r. Część jego prac wydano dopiero pośmiertnie. Napisał ok. 30 książek i ok. 180 artykułów.

S. N. Bułgakow napisał m.in. następujące dzieła (w Rosji do czasu komunistycznej rewolucji lub już później, będąc na emigracji m.in. w Stambule, Sofii, Belgradzie i Pradze, a ostatecznie w Paryżu), które wydano (wykaz wybranych dzieł wg kolejności pierwszodruku w języku rosyjskim [tytuły prac w międzynarodowej tzw. transliteracji łacińskiej] lub w innym – po niemiecku lub francusku): *O rynkach pri kapitalističeskom proizvodstve* (1897), *Kapitalizm i zemledelie*, tomy 1-2 (1900), *Zemlevladěnie i sel’skoe hozjâjstvo. Stat’i iz Handwörterbuch der Staatswissenschaften* (1901), *Ot marksizma k idealizmu. Sbornik statej (1896-1903)* (1903), *Kratkij očerk političeskoj ekonomii* (1906), *Istoriâ političeskoj ekonomii* (1907), *Agrarnyj vopros* (1908), *Dva grada. Issledovaniâ o prirode obščestvennyh idealov* (1911), *Filosofiâ hozjâjstva* (1912, wyd. pol. tylko we fragmencie pt. *Filozofia gospodarki*, 2009), *Istoriâ social’nyh učenii v XIX veke* (1913), *Osnovnye motivy filosofii hozjâjstvav platonizmie i ranniem hristianstve* (1916), *Svet nevečernij. Sozercaniâ i umozreniâ* (1917, wyd. pol. pt. *Światło wieczności. Medytacje i spekulacje*, 2010), *Tihie dumy. Iz statej 1911-15 gg.*(1918), *Istoriâ ekonomičeskih učenii* (1919), *Na piru Bogov. Pro i contra. Sovremennye dialogi*(1921, wyd. pol. w drugim

obiegu pt. Na uczcie bogów. Pro i contra. Dialogi współczesne, 1988), Kosmodizee (1925), Očerki učeńiä o Cerkvi (cz. 1-5, 1925, 1926, 1929), Svätýe Petr i Ioann. Dva pervoapostola (1926, wyd. pol. pt. Święci Piotr i Jan. Dwaj pierwsi z apostołów, 2005), Kupina neopalimaä. Opyt dogmatičeskogo istolkovaniä někotoryh čert v pravoslavnom počitanii Bogomateri (1927), Drug ženiha. (Io. 3,28-30). O pravoslavnom počitanii Predteči (1927), Die Tragödie der Philosophie (1927), Karl Marks kak religioznyj tip (1929, wyd. pol. pt. Karol Marks jako typ religijny, 2004), Lestvica Jakovlá. Ob angelah (1929, wyd. pol. pt. Drabina Jakubowa. Rzecz o aniołach, 2005), Ikona i ikonopočitanie. Dogmatičeskij očerok (1931, wyd. pol. we fragm. pt. Ikona i kult ikon w prawosławiu, 1975, pełne wyd. pol. pt. Ikona i kult ikony. Zarys dogmatyczny, 2002), L'Orthodoxie. Les religions (1932), O čudesah evangel'skich (1932, wyd. pol. pt. Cuda Ewangelii, 2007), trylogia o Bogoczłowieczeństwie Jezusa Chrystusa, w kontekście Logosu, Parakleta i Miriam pt. O Bogočelovečestve (t. 1-3, 1933-45: t. 1 Agnec Božij [1933]; t. 2 Utešitel' [1936]; t. 3, Nevěsta Agnca [1945]), O Sofii – Premudrosti Božej. Ukaz Moskovskoj Patriarii i dokladnye zapiski (1935), Radost' cerkovnaä. Slova i poučeniä (1938), Apokalipsis Ioanna. (Opyt dogmatičeskogo istolkovaniä) (1948), Filosofiä imeni (1953), Žizn' za grobom (1955, wyd. pol. pt. Życie za grobem, 1994), Pravoslavie. Očerki učeńiä pravoslavnoj Cerkvi (1962, wyd. pol. pt. Prawosławie. Zarys nauki Kościoła Prawosławnego, 1993), Mir kak hozjajstvo (1971), Slova, poučeniä, besedy (1987), Hristianstvo i Evrejskij vopros (1991), Hristianskij socjalizm (1991), Avtobiografičeskie zametki (1991), Geroizm i podvižničestvo (1992), Sočineniä v duh tomach, t. 1-2 (1993), Trudy po sociologii i teologii. V 2-h tomach (1997), Pervoobraz i obraz. Sočineniä v duh tomach, t. 1-2 (1999), Trudy o Troičnosti (2001), Dnevnik duhovnyj (2003, wyd. pol. pt. Dziennik duchowy, 2014), Evharistiä (2005), Put' Parižskogo bogoslovii (2007).

Po polsku ukazały się także tłumaczenia następujących prac S. N. Bułgakowa: *Myśli o ikonie – Sergiusza Bułhakowa* (pol. wybór fragmentów, 1984), *Rozmyślenia nad religijną naturą inteligencji rosyjskiej* (1986), *Filozoficzny sens troistości* (pol. analiza tekstu 1992), *Święty Graal. Próba dogmatycznej egzegezy wersetu z Ewangelii św. Jana 19,34* (1999), *Mój kraj rodzinny i inne pisma o Rosji i narodowości* (2009), *Moja choroba (styczeń 1926)* (2010), *Notatki o umieraniu* (2010).

Jak widać, tylko niektóre dzieła S. N. Bułgakowa przetłumaczono na język polski i wydano drukiem³, a różne jego prace nie przełożono jeszcze na polszczyznę. Wiele jego publikacji

³ S. Bułgakow, *Cuda Ewangelii*, przeł. T. P. Terlikowski, Fronda – Apostolicum, Warszawa – Żąbki 2007, seria: Ex Oriente Lux – Fronda. Tenże, *Drabina Jakubowa. Rzecz o aniołach*, przeł. T. P. Terlikowski, Fronda – Apostolicum, Warszawa – Żąbki 2005. Tenże, *Dziennik duchowy*, tłum. monachini Eudokia (H. Lachocka), Wydawnictwo Homo Dei, Kraków 2014. Tenże, *Filozofia gospodarki*, tł. z ros. B. Szulecka, M. Rychter, „Kronos. Metafizyka, Kultura, Religia”, r. 2009, nr 1/2, s. 200-212 [fragm. książki „Filosofiä hozjajstva”]. Tenże, *Filozoficzny sens troistości*, analiza tekstu E. Kudziela (oprac.), Zakład Teorii Poznania, Filia Uniwersytetu Warszawskiego, Białystok 1992, ss. 113. Tenże, *Ikona i kult ikon w prawosławiu*, „Wiadomości Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego”, r. 5: 1975, nr 1-2, s. 33-40. Tenże, *Ikona i kult ikony. Zarys dogmatyczny*, przekł. i oprac. H. Paprocki, Homini, Bydgoszcz 2002. Tenże, *Karol Marks jako typ religijny*, tł. z ros. R. Papieski, „Przegląd Filozoficzno-Literacki”, r. 2004, nr 3, s. 205-233. Tenże, *Moja choroba (styczeń 1926)*, tł. H. Paprocki, *Notatki o umieraniu*, tł. P. Grabowski, Ewa Józefowska, „Elpis”, r. 12: 2010, z. 21/22, s. 331-363. Tenże, *Mój kraj rodzinny i inne pisma o Rosji i narodowości*, przekł. L. Kiejzik, M. Bohun, L. Augustyn, Oficyna Wydawnicza Uniwersytetu Zielonogórskiego, Zielona Góra 2009. Tenże, *Myśli o ikonie – Sergiusza Bułhakowa*, przeł. Zb. Podgórzec, [w:] *Ikona – symbol i wyobrażenie*, red. E. Bogusz, Warszawa 1984, s. 5-11. Tenże, *Na uczcie bogów (Dialogi współczesne)*, tłum. Zb. Podgórzec, „Kultura”, r. 1989, nr 6, s. 8-9 [proza]. Tenże, *Na uczcie bogów. Pro i contra. Dialogi współczesne*, [w:] *De profundis. Z głębokości. Zbiór rozpraw o rosyjskiej rewolucji*, wstęp M. Półtoracki, przekład zespół „Aletheia”, Niezależna Oficyna Wydawnicza, Warszawa 1988. Tenże, *Prawosławie. Zarys nauki Kościoła Prawosławnego*, przeł. H. Paprocki, „Orthdruk” – „Formica”, Białystok – Warszawa 1992. Tenże, *Rozmyślenia nad religijną naturą inteligencji rosyjskiej*, [w:] *Drogowskazy. Zbiór rozpraw o inteligencji rosyjskiej*, Przedświt, Warszawa 1986. Tenże, *Światło wieczności. Medytacje i spekulacje*, przeł. J. Chmielewski, Wydawnictwo Marek Derewiecki, Kęty 2010, seria: Biblioteka Europejska – Antyk. Tenże, *Święci Piotr i Jan. Dwaj pierwsi z apostołów*, przeł. H. Paprocki, *Bractwo Młodzieży Prawosławnej*, Białystok 2005, seria: Kościół Wschodni. Tenże, *Święty*

doczekało się licznych tłumaczeń na rozmaite języki europejskie: angielski, francuski, hiszpański, niemiecki, polski, włoski (obszerny wykaz prac o. Bułgakowa – zob. niżej: Bibliografia podmiotowa). Warto byłoby przetłumaczyć i wydać po polsku drukiem wszystkie jego dzieła jako wartościowy wkład myśli chrześcijańskiej do kultur europejskich. Należy zaznaczyć, że w Polsce także wydawnictwa katolickie, a nie tylko prawosławne, publikują jego prace o duchowości (np. krakowskie wydawnictwo Ojców Redemptorystów – Homo Dei wydało jego *Dziennik duchowny*, 2014). W *Powszechnej Encyklopedii Filozofii* (2000) wydawanej w Lublinie przez Polskie Towarzystwo Tomasza z Akwinu, nazwano go jednym z najbardziej znaczących filozofów rosyjskich XX wieku, który wpłynął na licznych myślicieli.

Ważną dla pedagogiki jest antropologia, bo od koncepcji człowieka zależy także w konsekwencji koncepcja wychowania człowieka. Istotną dla jego koncepcji antropologicznej była kwestia Bożego „obrazu” (pierwoobrazu, obrazu pierwotnego) w człowieku i zagadnienie „podobieństwa” człowieka do Boga, skoro ludzie zostali stworzeni „na obraz i podobieństwo” Stwórcy (Rdz 1, 26). Ważna zatem była dla niego „ikoniczność człowieka”. Twierdził on, że „Obraz” Boży jest niezniszczalny, statyczny oraz trwały w człowieku (*constans*). Natomiast „podobieństwo” człowieka do Boga jest dynamiczne (niestatyczne), staje się dla ludzi celem do realizacji na fundamencie wewnętrznego, Boskiego „obrazu”. Jeśli człowiek realizuje ową ikonizację (obrazowość), tj. obraz [rzeczownik greck. εἰκών, w odmianie: εἰκόνας, εἰκόνη] (w transliteracji polskiej: eikhōn, eikhonos, eikhone) – ‘obraz’, ‘wizerunek’, ‘portret’, ‘podobizna’, ‘malowidło’, ‘rzeźba’, ‘posąg’, ‘odbicie’ [w lustrze, w wodzie], ‘widmo’, ‘widziadło’, ‘wyobrażenie’, ‘porównanie’, ‘wzór’⁴]; to zostaje przeobstwiony, tj. dostępuje przeobstwienia (rzeczownik greck. θεοποίησις [theosis] ‘przeobstwienie’, inaczej: greck. θεοποίησις [theopoiesis]). Przeobstwienie jest procesem dynamicznym, zachodzącym według zasady, którą można ująć następująco: im więcej urzeczywistnionego (zaktualizowanego, skonkretyzowanego, współtworzonego) obrazu Boga w człowieku, tym większe człowiecze podobieństwo do Boga i tym większe przeobstwienie człowieka.

Człowiek w procesie przeobstwienia dąży do wieczności (rzeczownik greck. αἰών [w transliteracji: aihōn] – ‘czas’, ‘trwanie życia’, ‘wiek’, ‘pokolenie ludzkie’, ‘wieczność’, ‘byt wieczny’, ‘rdzeń pacierzowy’)⁵. Bułgakow twierdził, że wieczność rzeczywista odnosi się tylko do Boga, oraz do tych ludzi, którzy, przeobstwieni, dostąpili pełnego zbawienia w Bogu. Zachodzi tu, zatem, swoista Boża pedagogia obrazu, pedagogia ikony, tzn. wychowywanie obrazu Boga w człowieku, upodabnianie się człowieka do Boga na Jego obraz i podobieństwo.

Pomijając tu liczne, inne wątki teologiczne lub filozoficzne, obecne w pisarstwie Bułgakowa (np. apokatastaza, sofiologia, eschatologia itd.), skupić się należy na samej teorii ikony, teorii obrazu (w aspekcie teologii ikony, teologii obrazu), ponieważ pedagogia ikony (pedagogia obrazu) opiera się na teologii ikony (teologii obrazu). W konsekwencji zaś chodzi o pedagogię piękna, dążenie do Boga, który jest Pięknością samą, Pięknością doskonałą. Niniejszy tekst próbuje zrekonstruować tę Bułgakowską pedagogię.

Warto sięgać do pism o. Siergieja Nikołajewicza Bułgakowa i czerpać z niej realistycznie (w sposób realistyczny) wartościowe ujęcia kwestii podstawowych dla pedagogiki. Można się nimi inspirować, wybierając jakiś użyteczny dla pedagogiki motyw, bez konieczności przemawiania całości jego poglądów, ustaleń filozoficznych lub teologicznych.

Aby zrozumieć, o jaki typ realistycznej inspiracji dla pedagogiki katolickiej czy pedagogiki kultury chrześcijańskiej w ogóle chodzi, warto poznać w tym względzie pewną analogię.

Graal. Próba dogmatycznej egzegezy wersetu z Ewangelii św. Jana 19, 34, tł. W. Sawicki, „Gnosis”, r. 1999, nr 11, s. 55-70. Tenże, *Życie za grobem*, przeł. z ros. Zb. Podgórzec, „Orthdruk”, Białystok 1994.

⁴ Słownik grecko-polski, tom 1, A-K, na podstawie słownika Z. Węclewskiego opr. O. Jurewicz, Wydawnictwo Szkolne PWN, Warszawa 2000, s. 259 (hasło: εἰκών).

⁵ Tamże, t. 1, s. 19 (hasło: αἰών).

Polska pedagogika kultury swego czasu inspirowała się ideami Sergiusza Hessena, redukując (całkowicie błędnie) jednak jego koncepcję religijnych podstaw wychowania moralnego, lecz przecież S. Hessen czerpał z kulturalnego dorobku tzw. chrześcijańskiego odrodzenia rosyjskiego, tj. odrodzenia humanistyki prawosławnej, rozkwitającej szczególnie w okresie około 1900 roku (czyli jeszcze przed okresem hekatomby zbrodniczego, ateistycznego komunizmu), kiedy to bardzo wielu rosyjskich myślicieli chrześcijańskich (prawosławnych) tworzyło i wydawało drukiem swoje dzieła.

S. Hessen, rosyjski pedagog kultury, kierujący się zdrowym rozsądkiem i doświadczeniem, trzeźwo myślący, napisał: „Bóg – według Ewangelii – jest pełnią miłości, prawdziwa zaś wiara nie jest tylko teoretycznym przekonaniem o istnieniu Boga, opartym czy to na autorytecie, czy na dowodach rozumu, lecz jest żywym związkiem z Bogiem, «Życiem w Bogu»”⁶. Dobro Najwyższe, czyli Bóg, jest fundamentem wszelkiego wychowania, jako Gwarant (Poręczyciel) wszelkich wartości (dóbr). Sfera religii jest istotna dla pedagogiki kultury, która wszak na dobrach (wartościach) opiera swoją teorię. Jeśli nie ma Boga – to nie ma także wartości, jak to pokazał w praktyce ateistyczny, nihilistyczny komunizm (oparty o teoretyczne założenia ateistycznej ideologii marksizmu-leninizmu). Bułgakow, jak wiadomo, jako duchowny prawosławny, był przeciwnikiem komunizmu, stąd udał się na emigrację do Francji i tam tworzył (zmarł w Paryżu w 1944 r.).

Warto sięgać do koncepcji S. Bułgakowa (oraz innych filozofów i teologów prawosławnych), ponieważ są one bardzo inspirujące dla kultury chrześcijańskiej i dla pedagogiki chrześcijańskiej. Warto sięgać szczególnie w czasie, gdy koryfeusze środowisk pedagogiki w Polsce opanowanych przez określone, nienaukowe przed-założenia ideowe (a w zasadzie ideologiczne, rodem z ateistycznego komunizmu), redukują kwestię religii w pedagogice do zera albo do kwestii „prywatnej”.

S. N. Bułgakow⁷ głosił ideę istnienia aniołów jako bytów subtelnych – archetypów. Ks. Jerzy Klinger, polski teolog prawosławny, pisał o tym w *O istocie prawosławia* następująco: „Świat Archetypów, o którym wiele mówi współczesna psychologia analityczna i który znał już Platon, to nic innego jak Świat Aniołów[.] według poglądu o. Sergiusza Bułgakowa”⁸.

Warto zwrócić uwagę na to, że świat archetypów to jest świat aniołów (osobowych bytów subtelnych, duchowych). To, co psychologowie redukują do bezosobowych archetypów

⁶ S. Hessen, Cnoty platońskie a cnoty ewangeliczne (uwagi o podstawach etyki starożytnej i nowoczesnej), [w:] tenże, Pisma pomniejsze, Wydawnictwo „Żak”, Warszawa 1997, s. s. 284. Na temat redukowania (intencjonalnego pomijania) religii w teorii pedagogiki (na przykładzie Hessenowskiej koncepcji pedagogicznej, zob. D. Stępkowski, Pedagogika i religia u Sergiusza Hessena, „Seminare”, t. 28: 2010, s. 183-199. D. Stępkowski napisał o tej relacji: „Co to jednak znaczy »osiągnąć samodzielność« i jak się ją kształtuje? Bez trudu odpowiedź na to pytanie znajdziemy wtedy, gdy prześledzimy rozważania Hessena na temat wspólnoty duchowej czy wspólnoty wartości w czwartej i ostatniej warstwie rozwoju moralnego, którą traktuje on »jako wyzwolenie człowieka, czyli zbawienie«. Jeżeli chce się określić rolę, jaką odgrywa w niej religia, trzeba przeciwstawić się dwojakiej pokusie: po pierwsze, nie popadać w ezoteryczną czy mistyczną atmosferę, która zdaniem Andrzeja Walickiego była zupełnie obca trzeźwo stąpającemu po ziemi Hessenowi, po drugie zaś, pochopnie nie deprecjonować jego wyrażania się przy użyciu języka religijnego. Wynika to stąd, że sfera, o której mówi, leży poza pedagogiką, choć stanowi jej podstawę. Chodzi mi o omówione powyżej wychowanie. Odnośnie do dobra, do jakiego się w nim dąży, parafrazując jedno ze zdań zawartych w Cnotach..., można powiedzieć, że wychowanie zawiera w sobie religię jako swój konieczny moment. Poniżej skupię się na wykazaniu tej konieczności. Religia – argumentuje Hessen we wspomnianym powyżej traktacie – ukierunkowuje na dobro pisane wielką literą. Oczywiście jest, że chodzi mu o Boga. Podobnie jak Platon, Hessen umieszcza Boga – najwyższe Dobro na szczycie hierarchii wartości.” (D. Stępkowski, ibidem, s. 197).

⁷ С. Булгаков, Лествица Иаковля. Обангеллах, Париж 1929, s. 43, 48. [S. Bulgakov, Lestvica Jakovlă. Ob gelah = Drabina Jakubowa. O aniołach]. Por. С. Булгаков, Агнец Божий. О Богочеловечестве [S. Bulgakov, Agnec Bożij. O Bogoceloveczeństwie], YMCA-Press, Paris 1933, ss. 468.

⁸ J. Klinger, O istocie prawosławia. Wybór pism, do druku przyg. M. Klinger, H. Paprocki, wpr. W. Hryniewicz, „Pax”, Warszawa 1983, s. 163.

(pra-typów, wzorców) w istocie jest światem bytów osobowych (dobrych aniołów), wyższych inteligencji kosmicznych (osób duchowych), pośredników pomiędzy Bogiem a człowiekiem. Ma to podstawowe znaczenie dla pedagogiki, która korzysta z (dobrych z natury) archetypów jako pewnych sprawdzonych, pozytywnych wzorców w ludzkim postępowaniu (naśladowanie dobrych pra-wzorów przez człowieka prowadzi do ludzkości dobrego wychowania).

Rosyjskie książki o S. N. Bułgakowa *Prawosławie* oraz *Ikona i kult ikon* są tymi, które w pierwszej kolejności należałoby przeanalizować (w innym miejscu) w aspekcie inspiracji pedagogicznych. Jego twierdzenia o sztuce, obrazie, ikonie, pięknie są bardzo bogato rozbudowane, tu jednak, z racji ograniczonych ram artykułu, można zapoznać czytelnika tylko z przykładowymi fragmentami myśli o ikonie autorstwa o. Sergieja Nikołajewicza Bułgakowa⁹.

Pisał on np. „Ikona Chrystusa to nie tylko przedstawienie Jego doskonałego człowieczeństwa, lecz i jego Boskiego ducha, to ikona Boga [...]. Obraz ciała jest [...] zarazem obrazem ducha”¹⁰. Bułgakow zarzucał ikonodulom (zwolennikom kultu ikon) redukcjonizm obrazowy, tzn. wytykał im, że dopatrywali się w ikonie Chrystusa „wyłącznie obrazu jego ciała”. Bułgakow odchodził tu od tradycji św. Teodora Studyty, ikonodula, który właśnie akcentował bóstwo w ikonie Chrystusa, a nie tylko Jego cielesność. Zbigniew Podgórzec mówił o „genialnych intuicjach” Bułgakowa, jednak bywały one często nie tyle genialne, ile kontrowersyjne.

O. Siergiej Nikołajewicz Bułgakow pisał, że: „Sama ikona, miejsce owej obecności [Chrystusa – dop. M. M. T.] pozostaje rzeczą i bynajmniej nie staje się idolem czy fetyszem”¹¹.

Zwrócenie uwagi na fetysz (fetyszyzm) w ikonie było sensownym Bułgakowskim ostrzeżeniem, aby nie zapominać w wychowaniu, że obraz jest tylko obrazem (rzeczą). Twierdzenie, że w ikonie poza wizualnym uaochnieniem osoby Boga jest obecny także fetysz byłoby kontrowersyjne. Ojciec Bułgakow pisał, że „Poświęcenie ikony sprawia, że staje się ona czymś na podobieństwo sakramentu, dzięki czemu możliwe jest właśnie nawiązanie łączności między praobrazem i obrazem, dochodzi do spotkania, niczym w Sakramencie Ołtarza, człowieka modlącego się z Chrystusem”¹².

Ikona jest sakramentem, ale to nie malarz czyni ją świętą, lecz Kościół przez np. nadanie tzw. imienia¹³. Ojciec Bułgakow stawiał ikonie następujące zadania: „Prawdziwym postulatem ikony Chrystusa jest nie tyle oddanie Jego wyglądu, poprzez stworzenie [...] portretu historycznego, jak czynią to świeccy artyści[,] zarówno wierzący jak i niewierzący, [...] ile odbicie w tym wyglądzie Jego Boskości. Ikona jest wyobrażeniem Boga-Człowieka. Zadanie to wyprowadza ją poza granice sztuki w rejony religii”¹⁴.

Pojęcie religijne ikony i pojęcie artystyczne ikony jest i powinno być u ikonopiścy (malarza ikon) jedno i nierozdzielne. Redukcjonizm estetyczny (redukcja ikony do warstwy wyłącznie artystycznej, tylko do wymiaru wartości estetycznych, dotyczących piękna) jest błędem w odnie-

⁹ S. Bułgakow, *Myśli o ikonie* – Sergiusza Bułhakowa, przeł. Z. Podgórzec, [w:] *Ikona – symbol i wyobrażenie*, red. E. Bogusz, Warszawa 1984, s. 5-11.

¹⁰ Tamże, s. 7.

¹¹ Tamże.

¹² Tamże.

¹³ Zob. katechizmy prawosławne, np. Chomiakow Aleksej Stiepanowicz, *Kościół jest jeden*. (Próba katechizmowego przedstawienia nauki o Kościele), tłum. H. Paprocki, „Wiadomości Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego”, r. 1981, nr 1-2, s. 62-63; M. Lenczewski, *Liturgika czyli nauka o nabożeństwach*, „Skrypt dla Sekcji Teologii Prawosławnej”, ChAT, Warszawa 1981, s. 339; P. Arcybiskup Ölmari Irjõ Paavali, *Nasza wiara*, tłum. z niem. A. Kempfi, Białystok 1987, s. 79 (81); *Podręcznik do nauki religii prawosławnej*. (Materiały pomocnicze), wyd. Pogoń, Białystok, s. 95; *Porównanie wyznań rzymsko-katolickiego, prawosławnego, ewangelicko-augsburskiego, ewangelicko-reformowanego*, autorzy: A. Zuberbier et al., Konsystorz Kościoła Ewangelicko-Reformowanego, Warszawa 1988, s. 156 [praca zb., tamże m.in. J. Tofiluk, opracowanie części dotyczącej prawosławia].

¹⁴ S. Bułgakow, *Myśli o ikonie* – Sergiusza Bułhakowa, dz. cyt., s. 8.

sieniu do ikon. Prawidłowym podejściem do ikon w domu (miejscu prywatnym) czy w Kościele (w miejscu publicznym) jest łączenie aspektu estetycznego (wrażeniowego, od rzeczownika grec. αἰσθησις [aísthēsis], w dopełniaczu: αἰσθησεὺς [aísthēseōs] – ‘doznanie’, ‘wrażenie zmysłowe’, ‘widzialne zjawy bogów’, w l. mn. ‘zmysły’, ‘wiedza’, ‘pojęcie’, ‘pojmowanie’, ‘szlak’, ‘trop’, ‘szlak [myśliwski]’)¹⁵ oraz aspektu religijnego w opisie, analizie oraz wyjaśnieniu ze zrozumieniem – fenomenowi ikony, w tym – funkcji ikon w Kościele (także – funkcji wychowawczych).

O. Siergiej Nikołajewicz Bułgakow jest przedstawicielem ‘pedagogii piękna’ (termin taki proponuję tu na określenie praktycznych oddziaływań piękna na sferę wychowania człowieka). Skonstatował on, że „Ikona jest przede wszystkim dziełem sztuki [...]. Bóg objawia się nie tylko za pośrednictwem myśli w teozofii i teologii, lecz również za pośrednictwem piękna w sztuce [...]. Dzięki ikonie sztuka podniesiona została na wyższy, religijny poziom”¹⁶. Termin ‘teozofia’ należy tu rozumieć pozytywnie jako część teologii dotyczącą kwestii poznania Mądrości Bożej, a nie – negatywnie jako prąd gnostycki, niechrześcijański (teozofia jest pułapką dla chrześcijanina, jest oceniana negatywnie).

Wyższość ikony nad całą sztuką świecką pochodzi z przyjęcia tej pierwszej na sposób religijny i estetyczny zarazem (a nie w sposób *stricte* redukcjonistyczny – tylko estetyczny).

Ojciec Bułgakow twierdził, że „Malarstwo ikonowe to odrębny rodzaj sztuki symbolicznej”¹⁷. Występowanie przeciw symboliczności sztuki nie ma sensu, ponieważ każda sztuka wizualna (plastyczna) jest w jakimś stopniu symboliczna, poprzez ekwiwalent plastyczny, jaki w sobie zawiera. Ojciec S. N. Bułgakow napisał, że ikona „To coś więcej niż tylko malarstwo, to widzenie i poznanie Boga konkretyzujące się w dziele sztuki”, dlatego – jego zdaniem – malarz „musi jednocześnie w sobie doskonałość zawodowego artysty z intuicją religijną teologa”¹⁸.

Widać tu jasno cel edukacji ikonopiszców, tzn. wykształcenia i wychowania malarzy ikon (perfekcjonizm – skoro o. Siergiej użył pojęcia perfekcjonistycznego: „doskonałość”). Malarze ikon charakteryzują się (lub powinni się cechować) zarówno znajomością teologii (intuicja religijna, intuicja teologiczna, wynikająca z wiedzy i praktyki religijnej), jak i doskonałą znajomością warsztatu plastycznego (malarskiego, artystycznego) jednocześnie. Ikonopisca doskonały porusza się zatem merytorycznie prawidłowo zarówno w obszarze artystycznym, jak i w sferze religijnej (teologicznej), dzięki posiadanej (nabytej w wyniku procesu kształcenia) wiedzy teoretycznej z zakresu ikony oraz wywiczonym umiejętnościom praktycznym malarskim (plastyczno-warsztatowym).

Teologia widzenia dotyczy w praktyce zarówno kwestii ikony (rzeczy), jak i zagadnienia ikonopiszców (człowieka, osoby) oraz praktycznej relacji ludzkiej do Osoby Boga (teofanii), a nie jest tylko pusta teoria. Ojciec Bułgakow twierdził, że „realizacje malarstwa ikonowego mocą swego objawienia przewyższają zarówno teologię dyskursywną[,] jak i malarstwo świeckie”¹⁹. Pedagogia ikony uwzględnia zatem teologię widzenia, teologię obrazu oraz teologię ikony, rzecz jasna (zakresowo terminy te nie pokrywają się ze sobą).

O. Siergiej Nikołajewicz Bułgakow twierdził na temat związku ikon ze światem duchowym człowieka w relacji do Boga (czyli o sferze duchowości ludzkiej), że „Malarstwo ikonowe jest świadectwem świata nadprzyrodzonego i jego obrazów, nie dowodzi, lecz ukazuje, nie zniewala dowodami, lecz przekonuje i zwycięża oczywistością”²⁰.

‘Oczywistość’ jako kategoria u o. S. N. Bułgakowa ma dwojakie znaczenie: 1) prosta naturalność, jasność zrozumienia jakiejś trudnej sprawy (tu: np. kwestii istnienia Boga), 2) oczywistość, w sensie oglądania na własne oczy jakiejś rzeczy (oczywizja, oczywizyjność),

¹⁵ Słownik grecko-polski, tom 1, dz. cyt., s. 17 (hasło: αἰσθησις).

¹⁶ S. Bułgakow, Myśli o ikonie - Sergiusza Bułhakowa, dz. cyt., s. 8.

¹⁷ Tamże.

¹⁸ Tamże.

¹⁹ Tamże.

²⁰ Tamże.

tu: np. unaoczniona konkretnie obrazowo, uwidoczniona plastycznie wizja Boga na ikonie.

Bułgakow traktował ikonę jako objawienie się, tj. emfanie (rzeczownik greco. εμφάνεια [w transliteracji: emfaneia], w dopełniaczu: εμφάνῃ [w transliteracji: emfanhi] – ‘objawienie się’)²¹. Dla niego ikona była więc odpowiednio [I.] teofanią (grec. θεοφάνεια [theofaneia] – objawienie się Boga), [II.] epifanią (grec. ἐπιφάνεια [hepifaneia] – ‘zjawienie się’, ‘świt’, ‘objawienie się’ (o bóstwie), ‘ukazanie się’ (Chrystusa), ‘strona’, ‘powierzchnia’, ‘płaszczyzna zewnętrzna’, ‘front’, ‘czoło wojska’, ‘skóra’, ‘powierzchnia ciała’, ‘blichtr’, ‘blask’, ‘godność’ ‘sława’²²), [III.] Chrystofanią (grec. χριστός [hristhos] – ‘namaszczone’, ‘pomazany’, ‘Pomazaniec Boży’, ‘Jezus Chrystus’, ‘pomalowany’, ‘służący do namaszczenia’ [o oliwie]²³, stąd Χριστόφάνεια [Hristofaneia] – objawienie się Jezusa Chrystusa), [IV.] Mariofanią (grec. Μαρία [Maria, Maryja], Μαριοφάνεια [Mariofaneia] – objawienie się Marii [Maryi]), [V.] angelofanią (grec. ἄγγελος [aggelos] – anioł, ἄγγελοφάνεια [aggelofaneia] – objawienie się anioła), [VI.] paradisofanią, paradeisofanią (rzeczownik greco. παράδεισος [paradeisos] – ‘zwierzyniec (w Persji)’, ‘park’, ‘ogród’, ‘sad’, ‘ogród w Edenie’. ‘raj’²⁴, stąd παράδεισοφάνεια [paradeisofaneia – ‘objawienie się raju’).

W ikonie, według o. Sergiusza Bułgakowa ma miejsce rzeczywiste objawienie się (Chrystusa-Logosu, drugiej Osoby Boskiej, Maryi – Matki Boga, poszczególnych, osobowych, dobrych aniołów, raju jako całości, rozumianego zapewne jako wieczne niebo wszystkich świętych). Rzeczywistość objawiana w ikonie istnieje realnie, transcendentnie, a nie jest to fantazja malarza.

Ikona była dla Bułgakowa objawieniem, skoro napisał wprost, że „Ikona stanowiąca rzeczywistość dzieła sztuki stanowi objawienie Chrystusa, Matki Bożej, aniołów, raju, tu na ziemi”²⁵. Według niego, właściwą antynomią w ikonie nie jest dylemat „boski – ludzki”, ale „rzeczywista (sofiologiczna) antynomia zawarta w ikonie”²⁶, tj. Sofia niebiańska – Sofia upadła (tzn. rzeczywistość święta [świat Osób Świętych] i rzeczywistość grzesznych [świat osób upadłych, tj. ludzi]).

Ikony cechują się cudownością: „Każda poświęcona ikona jest ikoną cudowną, ponieważ właściwa jest jej moc Boża” – napisał o. Bułgakow²⁷. Można powiedzieć, że obrazy (ikony czczone w Kościele, uważane za cudowne) nie są tylko i wyłącznie sztuką, lecz już także (posługując się późniejszą kategorią Mircei Eliadego) ‘hierofanią’, czyli objawieniem się świętości (boskości) w sferze świeckiej, ziemskiej, ludzkiej. M. Eliade redukcjonistycznie nazywał ‘hierofanią’ wejście sfery ‘sacrum’ w sferę ‘profanum’. Należy tu jednak zastrzec, wbrew redukcyjnej tezie eliadowskiej, że hierofania (przymiotnik greco. ἱερός [hierhos], ‘wypełniony boską mocą’, ‘nadprzyrodzony’, ‘nadzwyczajny’, ‘święty’, ‘poświęcony’, ‘bogu poświęcony’, ‘pozostający pod opieką bogów’, ‘poświęcony komuś’²⁸, stąd ἱερόφάνεια [w transliteracji: hierhofaneia] – ‘objawienie się świętości’) oznacza coś znacznie więcej, tj. następujące desygnaty: ‘objawienie się wypełnionego boską mocą’, ‘objawienie się nadprzyrodzonego’, ‘objawienie się nadzwyczajnego’, ‘objawienie się świętego’, ‘objawienie się poświęconego’, ‘objawienie się Bogu poświęconego’, ‘objawienie się pozostającego pod opieką bogów’ [tu: Boga], ‘objawienie się poświęconego’ (komuś).

Odnosnie więc do cudownych ikon, czczonych w Kościele można powiedzieć, że każda święta ikona, będąc hierofanią, jest zatem w konsekwencji – ‘objawieniem się wypełnionego boską mocą’, ‘objawieniem się nadprzyrodzonego’, ‘objawieniem się nadzwyczajnego’, ‘objawieniem się świętego’, ‘objawieniem się poświęconego’, ‘objawieniem się [bytu osobowego] Bogu po-

²¹ Słownik grecko-polski, tom 1, dz. cyt., s. 298 (hasło: εμφάνεια).

²² Tamże, t. 1, s. 370 (hasło: ἐπιφάνεια).

²³ Słownik grecko-polski, tom 2, Α-Ω, na podstawie słownika Zygmunta Węclewskiego opr. O. Jurewicz, Wydawnictwo Szkolne PWN, Warszawa 2000, s. 522 (hasło: χριστός).

²⁴ Tamże, t. 2, dz. cyt., s. 166 (hasło: παράδεισος).

²⁵ S. Bułgakow, Myśli o ikonie - Sergiusza Bułhakowa, dz. cyt., s. 8.

²⁶ Tamże, s. 10.

²⁷ Tamże, s. 11.

²⁸ Słownik grecko-polski, tom 2, dz. cyt., s. 461 (hasło: ἱερός).

święconego', 'objawieniem się pozostającego pod opieką Boga' (np. człowieka świętego, którym opiekuje się Bóg), 'objawieniem się [bytu osobowego] poświęconego' (komuś, tu: Bogu).

Hierofania nie powinna być pojmowana jako intencjonalny byt ludzki, zachodzący wyłącznie w świadomości człowieczej, jako wyobrażenie człowieka o świętości / boskości, bo wtedy byłby to redukcjonizm wobec Boga i osób świętych (aniołów, ludzi). Podobnie ikon nie należy traktować redukcjonistycznie jako rzeczy, w związku z którymi zachodzą w psychice człowieka intencje traktowania owych ikon za święte. Należy przy tym zastrzec, że to nie człowiek tworzy Boga, to nie człowiek tworzy świętość jako taką. Sfera święta jako taka istnieje dzięki Bogu, a nie dzięki człowiekowi. Eliadowskie ujęcie osobowego Boga jako bezosobowe, rzeczowe *sacrum* (lub *sanctum*) czy Ottowskie ujęcie Boga jako bezosobowe, rzeczowe *numinosum* jest redukcjonizmem, oczywistym błędem poznawczym.

Błędu tego (polegającego w gruncie rzeczy na swoistej 'a-teizacji' Boga, od-bóstwieniu Boga, poprzez urzeczowienie Boga) nie spotykamy w pismach autorstwa o. Bułgakowa, duchownego prawosławnego, żyjącego rzeczywicie Bogiem aż do męczeńskiej śmierci z rąk ateistycznych oprawców, funkcjonariuszy zbrodniczego, ateistycznego komunizmu.

Bułgakow stał na stanowisku, że „Kanonyczną podstawę kultu ikon stanowią postanowienia siódmego soboru powszechnego. Również w psychologii religijnej kult ikon znajduje głębokie uzasadnienie, dla pobożności prawosławnej ikona stanowi przedmiot nieodzowny”²⁹. Uchwały VII Soboru (w tym – uchwały na temat ikon w Kościele) obowiązują do dziś dnia nie tylko w Cerkwi Prawosławnej, ale i Kościele Rzymskokatolickim, a są to Kościoły mające bezpośrednią sukcesję od czasów apostoelskich, od Osoby Jezusa Chrystusa (sukcesji nie mają natomiast Kościoły protestanckie).

Ojciec S. N. Bułgakow napisał, że „Ikona daje poczucie «namacalnej» obecności Boga”³⁰. Ikony są zatem swoistymi, naocznymi „dowodami” na istnienie Boga. O. Siergiej Nikołajewicz Bułgakow stwierdził, że istnieją 1) ikony oraz 2) „obrazy o treści religijnej, służące przypomnieniu, pouczeniu”. Dodał przy tym, że „Takie przypominające znaczenie posiada w prawosławiu polichromia [freski] o różnej treści, która pokrywa ściany świątyni i w istocie swej nie jest ikoną. Ikona nie jest po prostu wyobrażeniem o świętej treści, jest czymś więcej[,] niż samo wyobrażenie. W prawosławnym przekonaniu ikona jest miejscem pełnej łaski obecności, jakby zjawienia się Chrystusa (Bogurodzicy, świętych) w czasie modlitwy skierowanej ku Niemu”³¹.

W dziejach kultury religijnej znana jest idea 'Bibliae pauperum' (Biblii ubogich, Biblii dla ubogich – w postaci obrazowej, namalowanej, przeznaczonej dla osób niepiśmiennych), którą o. S. N. Bułgakow akceptował. Ojciec Bułgakow wyjaśniał przy tym, że „Poświęcenie ikony jest takim działaniem Kościoła (»svjaszczennodiejstvie«), podczas którego zostaje ustanowiona więź między osobą lub wydarzeniem (»piervoobrazom« [obrazem pierwotnym]) a obrazem, [pomiędzy osobą lub wydarzeniem dop. M.M.T.] wyobrażanym a wyobrażeniem. Przez poświęcenie w ikonie Chrystusa dokonuje się tajemnicze spotkanie modlącego się z Chrystusem”³². Ikona ukazuje prototypy (noumeny).

O. Siergiej Nikołajewicz Bułgakow akceptował bardzo szeroki wachlarz zakresu tematów w ikonach. Wyjaśnił swoje stanowisko w tym zakresie, gdy pisał on następujące zdania: „Przedmiotem ikon jest wyobrażenie Chrystusa, a w związku z Nim nawet Trójcy Świętej (na przykład w postaci trzech aniołów, którzy zjawili się Abrahamowi obok dębu w Mamre), Bogurodzicy, aniołów, świętych. Treść ikon nie ogranicza się do prostych wyobrażeń, treść stanowią również różne wydarzenia z życia Jezusa (ikony święt), ikony mogą też wyrażać

²⁹ S. Bułgakow, prot[oihen], „Ikona i kult ikon w prawosławiu, „Wiadomości Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego”, r. 5: 1975, nr 1-2, s. 33.

³⁰ Tamże.

³¹ Tamże, s. 34.

³² Tamże, s. 34 i 36.

niezwykle skomplikowane idee dogmatyczne, np. różne ikony św. Mądrości Bożej, kosmiczne ikony Bogurodzicy i inne. Jakie jest pochodzenie tych ikon? Częściowo zostały one określone przez bezpośrednie świadectwa Słowa Bożego, częściowo – przez spekulacje teologiczne (w tym sensie należy je odnieść do scholastyki malarzkiej), część zaś zawiera wizje duchowe objawione tym, którzy dostąpili oglądania tajemnic Boga, a jednocześnie byli twórcami ikon. Przyjęta przez Kościół w ikonie wizja duchowa staje się nowym objawieniem, stanowiącym źródło teologii. W ten sposób powstaje teologia ikonograficzna, np. problem Mądrości Bożej³³.

Ojciec S. N. Bułgakow uznawał istnienie kopii w ikonie, ponadto uznawał symbolikę ikon, wszak napisał takie oto wyjaśnienie tej kwestii:

„Jest rzeczą zrozumiałą, że prawdziwe wizje teologiczne w ikonach stanowią rzadki wyjątek, wyjątki te stają się jednak oryginałami, umożliwiającymi wykonanie mnóstwa kopii.

Wizja religijna w ikonie jest dana twórcy w postaci obrazów, kolorów, form. Jest to objawienie przy pomocy środków artystycznych, są to nie abstrakcyjne idee, lecz konkretne formy. Właśnie dlatego tak istotne znaczenie posiada w ikonografii symbolika kolorów, rytm linii, kompleksowość kompozycji. Wizje świata duchowego otrzymują formę artystyczną, w której wyjątkowego znaczenia nabiera język kolorów i linii, przy maksymalnej oszczędności środków artystycznych. Wszystko, co jest na ikonie, jest w zasadzie symbolem i posiada swoje znaczenie, nie tylko treść, lecz także forma i kolory. W tej wiedzy i dążeniu do zachowania symboliki i ikony zawarta jest tradycja ikonograficzna, sięgająca odległych czasów, być może czasów starożytności przedchrześcijańskiej, Egiptu i Hellady, których tradycje przejęło Bizancjum. W ten sposób powstał kanon ikonograficzny, najpełniej przechowany w starożytnych ikonach”³⁴.

Istotne są twierdzenia o. Bułgakowa na temat otwartości oraz dynamiczności kanonu ikony w przestrzeni dziejów, także w XX wieku, wszak pisał on, że „nie istnieje taki absolutny kanon ikony, jak to wyznają starowierzy³⁵, którzy skazują ikonografię na całkowity bezruch i na śmierć jako sztukę. A przecież ikonografia ze sztuki wyrosła i sztuką powinna pozostać. Odwrotnie, ikona, znajdując podstawę w tradycji i rozwijając ją, posiada własne życie również w sztuce współczesnej. Sztuka zaś ta ma przed sobą wielką i wspaniałą przyszłość. Sztuka nie jest niewolnicą kanonu, jako prawa zewnętrznego, przyjmuje zaś kanon dobrowolnie jako wiedzę starożytną i prawdę wewnętrzną. Sztuka ikon zaś jest szczególną gałęzią sztuki symbolicznej. Jest jednak nie tylko sztuką, jest bowiem czymś więcej niż sztuką, jest wizją Boga i wiedzą o Bogu, dającymi artystyczne świadectwo o sobie. Prawdziwa realizacja ikon wymaga zjednoczenia w jednej osobie artysty i religijnego wizjonera-teologa. Pozostawiony sobie artyzm nie może stworzyć ikony, podobnie jest w wypadku teologii. Twórcza sztuka ikon jest niezwykle trudną i rzadką sztuką, wymaga bowiem zjednoczenia dwóch też niezwykle rzadko występujących darów”³⁶.

Łączenie teologii ikony z malarstwem ikon przez jedną osobę (malarza-teologa) wymaga syntezy umiejętności praktycznych (malarzskich) oraz wiedzy (teoretycznej), zarówno z zakresu technologii malarstwa ikonowego, jak i z zakresu teologii chrześcijańskiej.

Można odczytać z pism Bułgakowowskich koncepcję powrotu do raju poprzez sztukę (swoistą idę „złotego wieku”). Ojciec Bułgakow pisał, że „ikona zwycięża przez oczywistość” („samoočewidnost”). I wyjaśniał przy tym, że „Prawdziwa twórcza ikona jest objawieniem Chrystusa, Bogurodzicy, aniołów, świętych, raju, już tu, na ziemi. Dlatego też w ikonie sztuka pełni najwyższą z istniejących służb – służbę głoszenia chwały Boga”³⁷. Idea oczywistości

³³ Tamże, s. 36.

³⁴ Tamże, s. 37.

³⁵ Starowierzy, starowiercy, staroobrzędowcy – to prawosławni w Rosji, którzy nie uznali w XVII wieku reform liturgicznych (obrzędowych) patriarchy Nikona (również dotyczących kanonu ikon).

³⁶ S. Bułgakow, prof[oihumen]., Ikona i kult ikon w prawosławiu, dz. cyt., s. 37-38.

³⁷ Tamże, s. 38.

‘sztuki-chwały’ była charakterystyczna w jego pismach.

Ojciec Siergiej Nikołajewicz Bułgakow sprzeciwiał się realizmowi malarskiemu, w tym realizmowi typu naturalistycznego, impresjonizmowi w ikonie, akcentował natomiast ikonową dekoracyjność i jej płaskość á la sztuka starożytnego, hellenistycznego Egiptu (tzn. podobnie jak grobowe portrety fajumskie malowane techniką temperową lub enkaustyczną albo mieszaną, temperowo-enkaustyczną na drewnie). Wyjaśnił przy tym, że „jest jej [ikonie] obcy naturalizm, a nawet realizm przyrodniczy, który zaczął panować w sztuce renesansu Zachodu [...] [Ikona] jest obca impresjonizmowi, a bliższa elementom dekoracyjnym z wyraźnymi formami i kolorami. [...] Artystyczną ojczyzną ikony jest starożytny Egipt (dokładniej, portrety pogrzebowe z epoki hellenizmu)”³⁸.

Według bułgakowskiego zdania: „Kultura i kult objawiają się w tej jedności, która jest jednością wyjściową, początkową, a jednocześnie ostatecznym celem historii ludzkości”³⁹. Ogólnie biorąc, słowa ‘cultura’ (‘uprawa’ [ducha]) i ‘cultus’ (kult) mają wspólny rdzeń w języku łacińskim (‘cult-’), stąd można wywodzić jedno z drugiego od czasownika *colere* (uprawiać), w sensie etymologicznym. Uczynił to ojciec protoiumen Siergiej Nikołajewicz Bułgakow, który sięgnął tu do starożytnych korzeni, pisząc o jedności kultury i kultu.

Należy zatem przypomnieć, że kultura (łac. *cultura*– 1. ‘uprawa, zwłaszcza uprawa roli’, 2. [przenośnie] ‘moralne, duchowe doskonalenie’, 3. ‘cześć, uwielbienie okazywane Bogu’) oraz ‘kult’ (łac. *cult* –1. ‘uprawa roli’, 2. ‘hodowla zwierząt domowych’, 3. ‘pielęgnacja ciała’, 4. ‘kształcenie ducha’, 5. ‘kultura umysłowa’, 6. ‘sposób życia’, 7. ‘tryb życia’. 8. ‘ubiór’, 9. ‘umeblowanie mieszkania’, 10. ‘szacunek okazywany komuś’, 11. ‘cześć należna bogom’) miały jako pojęcia w starożytności rozmaite desygnaty⁴⁰. Spośród wymienionych tu desygnatów, podobne do siebie, zbliżone znaczeniowo w pojęciach ‘cult’ i ‘cultus’ występowało z jednej strony – ‘moralne, duchowe doskonalenie’ (‘cultura’) oraz ‘kształcenie ducha’ i ‘kultura umysłowa’ (‘cultus’), z drugiej zaś strony – ‘cześć, uwielbienie okazywane Bogu’ (‘cultura’) oraz ‘cześć należna bogom’ [Bogu] (cultus). Bułgakowskie twierdzenie o jedności kultu i kultury jest zatem jak najbardziej uprawnione. Przenosząc to na współczesną nam rzeczywistość, należy po Bułgakowsku stwierdzić, że istnieje jedność kultury i religii na gruncie duchowości (moralne, duchowe doskonalenie, kształcenie ducha oraz należna cześć, uwielbienie okazywane Bogu). Kultura jest więc protologicznie oraz eschatologicznie tożsama z religią (kultem) okazywanym Bogu w religii monoteistycznej (lub bogom – w religiach politeistycznych). Nie ma kultury bez religii i nie ma religii bez kultury, tak samo jak nie ma kultury bez kultu i kultu bez kultury. Swoista jedność kultu i kultury są niezbędne dla doskonalenia ludzkiej duchowości, dla kształcenia ducha, umysłu ludzkiego. Nie trzeba dodawać, jak istotne ma to znaczenie w każdym wychowaniu, które jako pojęcie greckie ‘paidea’ jest tożsame z pojęciami łacińskimi – ‘cultura’ i ‘humanitas’.

Streszczenie

1. Celem artykułu jest pokazanie wybranych aspektów wychowawczych w teologii ikony o. Siergieja Nikołajewicza Bułgakowa (1871-1944), rosyjskiego teologa prawosławnego. 2. Metodologia. Autor posłużył się historiograficzną metodą analizy dokumentu. 3. Główne wyniki analizy. Tekst ukazuje pewne aspekty wychowawcze koncepcji S. N. Bułgakowa w kontekście pedagogii ikony jako potencjalne inspiracje dla katolickiej pedagogiki współczesnej w Polsce XXI wieku. 4. Ograniczenia wyników analizy. Wyniki odnoszą się do koncepcji teologii ikony według S. N. Bułgakowa i jej aplikacji do pedagogiki (pedagogii ikony, pedagogii obrazu). 5.

³⁸ Tamże.

³⁹ Tamże, s. 40.

⁴⁰ Słownik łacińsko-polski, pod red. M. Plezi, tom 1, A-C, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1998, s. 805 (tamże hasła: ‘cultura’, ‘cultus’).

Implikacje praktyczne. Wyniki analizy można zastosować jako materiał w badaniach nad teorią pedagogiki oraz filozofią wychowania. 6. Implikacje społeczne. Wyniki analizy odnoszą się do bytu społecznego i kulturowego w aspekcie wychowania w Kościele (wychowawcze aspekty ikony i obrazu). 7. Oryginalność artykułu (nowa wartość, nowość). Przyczynek jako pierwszy pokazuje potencjalne możliwości inspiracji pedagogią ikony S. N. Bułgakowa dla współczesnej teorii pedagogiki katolickiej.

Słowa-kluczowe: Siergiej Nikolajewicz Bułgakow, Sergiusz Bułgakow, ikona, malarstwo ikonowe, teologia ikony, pedagogia ikony, kultura chrześcijańska, wychowanie chrześcijańskie, wychowanie ikonopiszców, filozofia wychowania, prawosławie, obraz, pedagogia obrazu,

Summary:

Pedagogy of icon (pedagogy of image) by father Sergej Nikolaevich Bulgakov. (1871-1944)

1. The goal of this article jest presentation of selected educational aspects in father Sergej Nikolaevich Bulgakov's theology of icon, the Russian orthodox theologian (born 1871, died 1944). 2. Methodology. An author used historiographical method for analysis of the documents. 3. The main results of analysis. This text presented some educational aspects of fr S. N. Bulgakov's concept of icon theology in the contexts of pedagogy of icon as some inspiration for the contemporary Roman Catholic pedagogy in Poland in the 21st century. 4. Limitations of results of analysis. The results concern to S. N. Bulgakov's concept of theology of icon and its application to pedagogy (pedagogy of icon, pedagogy of image). 5. Practical implications. Results of analysis may be used as material in research of educational theory and philosophy of education (philosophy of upbringing). 6. Social implications. The results of analysis concern to social and cultural being in educational aspect in the Church (educational aspects of icon and image). 7. The originality of the article (new value, novelty). The contribution shows (as first text) potential possibility in inspiration by S. N. Bulgakov's pedagogy of icon for contemporary theory of the Roman Catholic pedagogy.

Key-words: Sergej Nikolaevich Bulgakov, Sergej Nikolaevič Bulgakov, icon, icon-painting, theology of icon, pedagogy of icon, Christian culture, Christian upbringing, icon-painters' education, philosophy of education, Orthodox Church, image, pedagogy of image.

Bibliografia / Bibliography:

Bibliografia podmiotowa (dzieła S. Bułgakowa) / Primary bibliographical sources:

Askol'dov S. A., Berdâev N. A., Bulgakov S. Nikolaevič et al., *Iz głubiny. Sbornik statej o ruskoj revolúcii*, YMCA-Press, Paris 1967.

Askol'dov S. A., Berdâev N. A., Bulgakov S. Nikolaevič et al., *Iz głubiny. Sbornik statej o ruskoj revolúcii*, Novosti, Moskva 1991, s. 339.

Berdâev N. A., Bulgakov S. Nikolaevič et al., *Smertnaâkazn' Za i protiv*, Ūridičeskaâ Literatura, Moskva 1989, s. 525.

Bulgakov S. Nikolaevič et al., *Hristianskoe vozsoedinenie. Ėkumeničeskaâ problema v pravoslavnom soznanii. Sbornik statej*, YMCA-Press, Paris 1933.

Bulgakov S. Nikolaevič et al., *O religii L'va Tolstogo*, YMCA-Press, Paris 1978.

Bulgakov S. Nikolaevič, El'čaninov A. Viktorovič, Ėrn V., Florenskij P., *Istoriâ religii. S priloženiem stat'i S. N. Bulgakova: „O protivorečivosti sovremennogo bezreligioznogo mirovozzreniâ”*, Russkij Put' – YMCA-Press, Moskva – Pariž 2004.

Bulgakov S. Nikolaevič, *Agneć Božij. O Bogočelovečestve*, č. 1, Moskva 2000.

Bulgakov S. Nikolaevič, *Agrarnyj vopros*, Moskva 1908.

Bulgakov S. Nikolaevič, *Apokalipsis Ioanna. (Opyt dogmatičeskogo istolkovaniâ)*, YMCA-Press, Pariž 1948.

Bulgakov S. Nikolaevič, *Apokalipsis Ioanna. (Opyt dogmatičeskogo istolkovaniâ)*, Moskva 1991.

Bulgakov S. Nikolaevič, *Avtobiografičeskie zametki, predislovie i primyčaniâ* L. A. Zandera, 2-e

izd., YMCA-Press, Pariž 1991.

Bulgakov S. Nikolaevič, *Avtobiografičeskie zametki*, predislovie i primyčaniâ L. A. Zandera, Po-smertnoe izdanie, YMCA-Press, Pariž 1946.

Bulgakov S. Nikolaevič, *Das eucharistische Dogma*, „Kyrios“ (N. F.), r. 3: 1963, s. 32-57, 78-96.

Bulgakov S. Nikolaevič, *Das Lamm Gottes (Selbstanzeige)*, [w:] „Theologische Blätter“, r. 1934, Nr. 7, s. 214-218.

Bulgakov S. Nikolaevič, *Dialog zwischen Gott und Mensch. Ein Beitrag zum christlichen Offenba-rungsbegriff*, Übersetzung von R.-F. Edel, Orthodoxe Beiträge, Band 1, Marburg 1961.

Bulgakov S. Nikolaevič, *Die christliche Anthropologie*, „Kirche, Staat und Mensch. Russisch-or-thodoxe Studien“ (Geneve), r. 1937, s. 209-255.

Bulgakov S. Nikolaevič, *Die Orthodoxie. Die Lehre der orthodoxen Kirche*, Einleitung und Über-setzung von T. Bremer, „Sophia“, vol. 29, Trier 1996.

Bulgakov S. Nikolaevič, *Die Tragödie der Philosophie*, Übersetzung von Alexander Kresling, Reichl, Darmstadt 1927, s. 327, 1.

Bulgakov S. Nikolaevič, *Die Verwandlungslehre im Eucharistischen Dogma der Orthodoxen Kir-che des Morgenlandes*, „Internationale kirchliche Zeitschrift“, r. 1932, s. 129-147.

Bulgakov S. Nikolaevič, *Dnevnik duhovnyj*, Obšedostupnyj pravoslavnyj universitet osnovannyj protojereem Aleksandrom Menem, Moskva 2003, s. 194 (również dokument elektroniczny: http://royallib.com/book/bulgakov_serгей/dnevnik_duhovnyj.html [dostęp: 29.05.2016]).

Bulgakov S. Nikolaevič, *Dnevnik duhovnyj*, Direkt-Media, Moskva 2014, ss. 106.

Bulgakov S. Nikolaevič, *Drug ženiha. (Io. 3,28-30). O pravoslavnom počitanii Predteči*, [s.n.] (Impr. de Navarre), Paris 1927.

Bulgakov S. Nikolaevič, *Du Verbe incarné. (Agnus Dei)*, traduit du russe par C. Andronikof, Au-bier, Éditions Montaigne, Paris [1943], s. 382.

Bulgakov S. Nikolaevič, *Dva grada. Issledovaniâ o prirode obščestvennyh idealov*, vol. 1-2, Moskva 1911.

Bulgakov S. Nikolaevič, *Dva grada. Issledovaniâ o prirode obščestvennyh idealov*, RCHGI, Sankt-Peterburg 1997.

Bulgakov S. Nikolaevič, *Essai sur la doctrine de l'Église*, traduit du russe par C. Andronikof, Slavica, Sophia, Lausanne 1980.

Bulgakov S. Nikolaevič, *Evharistiâ*, predislovie N. A. Struve, Russkij put' – YMCA-Press, Moskva – Pariž 2005.

Bulgakov S. Nikolaevič, *Filosofiâ hozâjstva*, Moskva 1912.

Bulgakov S. Nikolaevič, *Filosofiâ hozâjstva*, Chalidze Publications, New York 1982.

Bulgakov S. Nikolaevič, *Filosofiâ hozâjstva*, Nauka, Moskva 1990.

Bulgakov S. Nikolaevič, *Filosofiâ imeni*, YMCA-Press, Pariž 1953.

Bulgakov S. Nikolaevič, *Filosofiâ imeni*, „Nauka“, Moskva – Sankt-Peterburg 1998.

Bulgakov S. Nikolaevič, *Filosofiâ imeni*, „Nauka“, Sankt-Peterburg 1999.

Bulgakov S. Nikolaevič, *Filosofiâ imeni. Ikona i ikonopočitanie*, Iskusstvo – Inapress, Moskva – Sankt-Peterburg 1999, s. 438.

Bulgakov S. Nikolaevič, *Geroizm i podvižničestvo*, Russkaâ kniga, Moskva 1992, s. 525.

Bulgakov S. Nikolaevič, *Hristianskij socjalizm*, „Nauka“. Sibirskoe otdelenie, Novosibirsk 1991, s. 347, seria: Spory o Sud'bah Rossii.

Bulgakov S. Nikolaevič, *Hristianstvo i evrejskij vopros*, YMCA-Press, Paris 1991, s. 171.

Bulgakov S. Nikolaevič, *Ikona i ikonopočitanie. Dogmatičeskij očerok*, YMCA-Press, Paris 1931.

Bulgakov S. Nikolaevič, *Il Paraclito*, trad. di F. Marchese, introduzione di P. C. Bori, EDB, Bologna 1971, s. 543.

Bulgakov S. Nikolaevič, *Il Paraclito*, trad. di Fausta Marchese, 2. ed., EDB, Bologna 1987, s. 665.

Bulgakov S. Nikolaevič, *Il prezzo del progresso. Saggi 1897-1913*, trad. di P. C. Bori, a cura di P. C. Bori, M., Casale Monferrato 1984, s. LXII, 193.

- Bulgakov S. Nikolaevič, *Il rovelto ardente. Aspetti della venerazione ortodossa della Madre di Dio*, trad. dal francese di R. D'Antiga, presentazione di R. D'Antiga, postfazione di S. De Fiores, San Paolo, Cinisello Balsamo 1998, s. 258.
- Bulgakov S. Nikolaevič, *Il santo Graal. L'eucaristia*, traduzione di M. Campatelli, Lipa, Roma 2005, ss. 99.
- Bulgakov S. Nikolaevič, *Istoriâ ekonomičeskikh učenii*, Moskva 1919.
- Bulgakov S. Nikolaevič, *Istoriâ političeskoj ekonomii*, Moskva 1907.
- Bulgakov S. Nikolaevič, *Istoriâ social'nyh učenii v XIX veke*, 2. izd., Moskva 1913.
- Bulgakov S. Nikolaevič, *Izbrannoe*, Rossijskaâ političeskaâ ênciklopediâ (ROSSPËN), Moskva 2010.
- Bulgakov S. Nikolaevič, *Kapitalizm i zemledelie*, vol. 1-2, V. A. Tihanov, Sankt Peterburg 1900.
- Bulgakov S. Nikolaevič, *Karl Marks kak religioznyj tip*, YMCA Press – „Dobro” (E. i K. Koziânsky), Paris – Varšava 1929.
- Bulgakov S. Nikolaevič, *Kosmodizee*, [w:] Ôstliches Christentum, Band 2: *Philosophie*, hrsg. von N. von Bubnoff und H. Ehrenberg, München 1925, s. 195-245.
- Bulgakov S. Nikolaevič, *Kratkij očerk političeskoj ekonomii*, Moskva 1906.
- Bulgakov S. Nikolaevič, *Kupina neopalimaâ. Opyt dogmatičeskogo istolkovaniâ nêkotoryh čert v pravoslavnom počitanii Bogomateri*, [s.n.] (Impr. de Navarre), Pariž 1927.
- Bulgakov S. Nikolaevič, *Kupina neopalimaâ. Opyt dogmatičeskogo istolkovaniâ nêkotoryh čert v pravoslavnom počitanii Bogomateri*, fotografičeskoe izdanie, Izdatel'stvo „Alna”, Vil'nûs 1990.
- Bulgakov S. Nikolaevič, *L'ami de l'Époux. De la vénération orthodoxe du Précurseur*, trad. du C. Andronikof et T. Maillard, Sophia, Lausanne 1997.
- Bulgakov S. Nikolaevič, *L'Agnello di Dio. Il mistero del Verbo incarnato*, traduzione dal russo di Ornella M. Nobile Ventura, introduzione all' edizione italiana di Piero Coda, Città nuova, Roma 1990, s. 522.
- Bulgakov S. Nikolaevič, *L'échelle de Jacob. Des anges*, traduit du russe par C. Andronikof, Sophia. Pensée et religion, Lausanne 1987.
- Bulgakov S. Nikolaevič, *L'Épouse de l'Agneau. La création, l'homme, l'Église et la fin*, traduit du russe par C. Andronikof, Sophia, Lausanne 1984.
- Bulgakov S. Nikolaevič, *L'icône et sa vénération. Aperçu dogmatique*, traduit du russe par C. Andronikof, Sophia, Lausanne 1996.
- Bulgakov S. Nikolaevič, *L'Orthodoxie*, Librairie F. Alcan, Paris 1932, s. 271, seria: Les religions.
- Bulgakov S. Nikolaevič, *La bellezza delle cose come opera d'artista. Il Paraclito (Utesitel) Capitolo 4., 2.* [verso un atlante delle arti liturgiche], [s.n., s.l.] 2002, [la stampa: Centro Grafica, Cefalù 2002], s. 61.
- Bulgakov S. Nikolaevič, *La luce senza tramonto*, presentazione di Piero Coda, nota introduttiva di Maria Campatelli, Lipa, Roma 2002, s. LII, 481.
- Bulgakov S. Nikolaevič, *La Lumière sans déclin*, traduit du russe par Constantin Andronikof, Sophia, Lausanne 1990.
- Bulgakov S. Nikolaevič, *La philosophie du verbe et du nom*, traduit du russe par Constantin Andronikof, Sophia. Pensée et religion, Lausanne 1991.
- Bulgakov S. Nikolaevič, *La questione ebraica* (a cura e con introduzione di Nynfa Bosco), „Filosofia e Teologia”, r. 1994, nr 2, s. 253-260.
- Bulgakov S. Nikolaevič, *La Sagesse de Dieu. Résumé de sophiologie*, traduit du russe par Constantin Andronikof, Sophia, Lausanne 1983.
- Bulgakov S. Nikolaevič, *La sagesse divine et la théanthropie*, Aubier, Éditions Montaigne, Paris 1943, s. 382.
- Bulgakov S. Nikolaevič, *La scala di Giacobbe. Sugli angeli*, presentazione e traduzione di Maria Campatelli, Lipa, Roma 2005, s. 171.
- Bulgakov S. Nikolaevič, *La sposa dell'agnello. La creazione, l'uomo, la Chiesa e la storia*, traduzione di Cesare Rizzi, EDB, Bologna 1991, s. 857.

Bulgakov S. Nikolaevič, *Le Buisson ardent. Aspects de la vénération orthodoxe de la Mère de Dieu. Essai d'une interpretation dogmatique*, traduit du russe par C. Andronikof, Sophia, Lausanne 1987.

Bulgakov S. Nikolaevič, *Le Paraclet*, traduit du russe par C. Andronikof, Aubier, Paris 1946, s. 382, seria: Les religions, vol. 3.

Bulgakov S. Nikolaevič, *Le Paraclet*, traduit du russe par C. Andronikof, introduction par V. Volkoff, Sophia, Lausanne 1996, seria: Les religions, 3.

Bulgakov S. Nikolaevič, *Lestvica Jakovlâ. Ob angelah*, [s.n.] (Impr. de Navarre), Paris 1929, ss. 229, [2].

Bulgakov S. Nikolaevič, *Lo spirituale della cultura*, introduzione, traduzione e note di Maria Campatelli, Lipa, Roma 2006, s. 155.

Bulgakov S. Nikolaevič, *Mir kak hozâjstvo*, Gregg, Farnborough 1971.

Bulgakov S. Nikolaevič, *Na piru Bogov. Pro i contra. Sovremennye dialogi*, Sofia 1921.

Bulgakov S. Nikolaevič, *Nevêsta Agnca. O Bogočelovečestve*, Gregg International Publishers, Farnborough 1971.

Bulgakov S. Nikolaevič, *O Bogočelovečestve*, č. 1, *Agnec Božij*, YMCA-Press, [Pariž] 1933, ss. 468.

Bulgakov S. Nikolaevič, *O Bogočelovečestve*, č. 2, *Utešitel'*, YMCA-Press, [Pariž] 1936.

Bulgakov S. Nikolaevič, *O Bogočelovečestve*, č. 3, *Nevêsta Agnca*, YMCA-Press, Pariž 1945.

Bulgakov S. Nikolaevič, *O čudesah evangel'skih*, Pariž 1932.

Bulgakov S. Nikolaevič, *O čudesah evangel'skih*, Russkij put', Moskva 1994.

Bulgakov S. Nikolaevič, *O rynkach pri kapitalističeskom proizvodstve*, Moskva 1897.

Bulgakov S. Nikolaevič, *O Sofii – Premudrosti Božej. Ukaz Moskovskoj Patriarhii i dokladnye zapiski*, YMCA-Press, Pariž 1935.

Bulgakov S. Nikolaevič, *Očerki učeniâ o Cerkvi*, (č. 1-5), „Put'”, r. 1925, nr 1, s. 53-78; „Put'”, r. 1926, nr 2, s. 47-58; „Put'”, r. 1926, nr 4, s. 3-20; „Put'”, r. 1929, nr 15, s. 39-80, „Put'”, r. 1929, nr 16, s. 19-48.

Bulgakov S. Nikolaevič, *Orthodoxy and Modern Society*, translated by R. Bird, New Haven 1995.

Bulgakov S. Nikolaevič, *Osnovnye motivy filosofii hozâjstva v platonizmie i ranniem hristianstve*, Moskva 1916.

Bulgakov S. Nikolaevič, *Ot marksizma k idealizmu. Sbornik statej (1896-1903)*, Sankt Peterburg 1903.

Bulgakov S. Nikolaevič, *Ot marksizma k idealizmu. Sbornik statej (1896-1903)*, Frankfurt am Main 1968.

Bulgakov S. Nikolaevič, *Ot marksizma k idealizmu*, Nauka - MAIK Nauka, Moskva 1999, s. 333.

Bulgakov S. Nikolaevič, *Pervoobraz i obraz. Sočineniâ v dvuh tomah*, t. 1-2, Iskusstvo – Inapress, Moskva – Sankt Peterburg 1999.

Bulgakov S. Nikolaevič, *Philosophy of Economy*, translated by C. Evtuhov, New Haven 2000.

Bulgakov S. Nikolaevič, *Pravoslavie. Očerki učeniâ pravoslavnoj Cerkvi*, YMCA-Press, Paris 1965.

Bulgakov S. Nikolaevič, *Pravoslavie. Očerki učeniâ pravoslavnoj Cerkvi*, 3-e izd., YMCA-Press, Paris 1989.

Bulgakov S. Nikolaevič, *Pravoslavie. Očerki učeniâ pravoslavnoj Cerkvi*, 2e éd., YMCA-Press, Paris 1985.

Bulgakov S. Nikolaevič, *Pravoslavie. Očerki učeniâ pravoslavnoj Cerkvi*, YMCA-Press, Paris 1962.

Bulgakov S. Nikolaevič, *Pravoslavie. Očerki učeniâ pravoslavnoj Cerkvi*, Moskva 1991.

Bulgakov S. Nikolaevič, *Presso le mura di Chersoneso. Per una teologia della cultura*, traduzione e saggio introduttivo di Maria Campatelli, traduzione dal ms. conservato presso l'Istituto di teologia ortodossa Saint-Serge di Parigi, Lipa, Roma 1998, s. 392.

Bulgakov S. Nikolaevič, *Put' Parižskogo bogosloviâ*, Hram svâtoj mučenicy Tatiany pri MGU, Moskva 2007, s. 558.

Bulgakov S. Nikolaevič, *Radost' cerkovnaâ. Slova i poučeniâ*, Paris 1938.

Bulgakov S. Nikolaevič, *Slova, poučeniâ, besedy*, Paris 1987.

Bulgakov S. Nikolaevič, *Sočineniâ v dvuh tomach*, t. 1, *Filosofiâ hozâjstva; Tragediâ filosofii*,

- sost., podgot. teksta, vstup. st. i prim. S. S. Horužego, Izdatel'stvo „Nauka“, Moskva 1993, s. 603, seria: Priloženie k Žurnalu „Voprosy Filosofii“ Iz Istorii Otečestvennoj Filosofskoj Mysli.
- Bulgakov S. Nikolaevič, *Sočineniâ v dvuh tomach*, t. 2, *Izbrannye stat'i*, sost., podgot. teksta, vstup. st. i prim. I. B. Rodnânskoj, Izdatel'stvo „Nauka“, Moskva 1993, s. 751, seria: Priloženie k Žurnalu „Voprosy Filosofii“ Iz Istorii Otečestvennoj Filosofskoj Mysli.
- Bulgakov S. Nikolaevič, *Sophia. The Wisdom of God. An Outline of Sophiology*, popr. ang. tłum. C. Bamford, Hudson 1993.
- Bulgakov S. Nikolaevič, *Sozialismus im Christentum?*, Einleitung und Übersetzung von H.-J. Ruppert, Göttingen 1977.
- Bulgakov Sergej Nikolaevič, *Stat'i i raboty raznyh let 1902-1942*, Nauka – MAIK Nauka, Moskva 1999, s. 824.
- Bulgakov S. Nikolaevič, *Svâtye Petr i Ioann. Dva pervoapostola*, YMCA-Press, Paris 1926.
- Bulgakov S. Nikolaevič, *Svâtye Petr i Ioann. Dva pervoapostola*, Minsk 1996.
- Bulgakov S. Nikolaevič, *Svet nevečernij. Sozercaniâ i umozreniâ*, Sergiev Posad 1917.
- Bulgakov S. Nikolaevič, *Svet nevečernij. Sozercaniâ i umozreniâ*, redakcja i komentarze V. V. Sapov, posłowie K. M. Dolgov, „Respublika“, Moskva 1994, seria: Mysliteli XX veka.
- Bulgakov S. Nikolaevič, *Svet nevečernij. Sozercaniâ i umozreniâ*, Iskustvo - Inapress, Moskva - Sankt-Peterburg 1999, s. 414.
- Bulgakov S. Nikolaevič, *The Bride of the Lamb*, translated by Boris Jakim, Edinburgh – Grand Rapids 2002.
- Bulgakov S. Nikolaevič, *The Comforter*, translated by Boris Jakim, Grand Rapids 2004.
- Bulgakov S., *The Friend of the Bridegroom. On the Orthodox Veneration of the Forerunner*, translated by Boris Jakim, William B. Eerdmans Publishing, Grand Rapids 2003.
- Bulgakov S. Nikolaevič, *The Orthodox Church*, translated by L. Kesich, afterword T. Hopko, Crestwood 1988.
- Bulgakov S. Nikolaevič, *The Wisdom of God. A Brief Summary of Sophiology*, translated by P. Thompson, O. Fielding Clark and X. Braikevitch, introduction by F. Gavin, New York – London 1937.
- Bulgakov S. Nikolaevič, *Tihie dumy. Iz statej 1911-15 gg.*, Moskva 1918.
- Bulgakov S. Nikolaevič, *Tihie dumy. Iz statej 1911-15 gg.*, YMCA-Press, Paris 1976, seria: Novaâ Seriâ Pereizdaniy, t. 5.
- Bulgakov S. Nikolaevič, *Tihie dumy. Iz statej 1911-15 gg.*, Moskva 1996.
- Bulgakov S. Nikolaevič, *Towards a Russian Political Theology*, introduction and translation by R. Williams, Edinburgh 1999.
- Bulgakov S. Nikolaevič, *Trudy o Troičnosti*, red. i koment. A. Reznichenko, O. G. I., Moskva 2001, seria: Issledovaniâ po istorii Russkoj mysli, t. 6.
- Bulgakov S. Nikolaevič, *Trudy po sociologii i teologii. V 2-h tomah*, Izdanie podgotovil V. V. Sapov, „Nauka“, Moskva 1997.
- Bulgakov S. Nikolaevič, *Trudy po sociologii i teologii, V 2-h tomach*, Izdanie podgotovil V. V. Sapov, Nauka, MAIK Nauka, Moskva 1999.
- Bulgakov S. Nikolaevič, *Utešitel'. O Bogočelovečestve*, č. 2, Moskva 2003.
- Bulgakov S. Nikolaevič, *Was ist die Wirtschaft? Drei Kapitel aus einer Wirtschaftsphilosophie*, Prag 1942, Serie: Internationale Bibliothek für Philosophie 5, 4.
- Bulgakov S. Nikolaevič, *Zemlevladěnie i sel'skoe hozâjstvo. Stat'i iz Handwörterbuch der Staatswissenschaften*, [izdatel'stvo: V. Tihanov], Sankt Peterburg 1901.
- Bulgakov S. Nikolaevič, *Žizn' za grobom*, Pariž 1955.
- Bulgakov S. Nikolaevič, *Žizn' za grobom*, Pariž 1987.
- Bulgakov S., *Cuda Ewangelii*, przeł. T. P. Terlikowski, Fronda – Apostolicum, Warszawa – Żąbki 2007, seria: Ex Oriente Lux – Fronda.
- Bulgakov S., *Drabina Jakubowa. Rzecz o aniołach*, przeł. T. P. Terlikowski, Fronda – Apostolicum, Warszawa – Żąbki 2005.

- Bułgakow S, *Dziennik duchowy*, tłum. monachini Eudokia (Halina Lachocka), Wydawnictwo Homo Dei, Kraków 2014.
- Bułgakow S, *Filozofia gospodarki*, tł. z ros. B. Szulęcka, M. Rychter, „Kronos. Metafizyka, Kultura, Religia”, r. 2009, nr 1/2, s. 200-212 [fragm. książki „Filosofiâ hożajstva”].
- Bułgakow S, *Filozoficzny sens troistości*, analiza tekstu E. Kudziela (oprac.), Zakład Teorii Poznania, Filia Uniwersytetu Warszawskiego, Białystok 1992, ss. 113.
- Bułgakow Sergiusz, *Ikona i kult ikon w prawosławiu*, „Wiadomości Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego”, r. 5: 1975, nr 1-2, s. 33-40.
- Bułgakow S, *Ikona i kult ikony. Zarys dogmatyczny*, przekł. i oprac. H. Paprocki, Homini, Bydgoszcz 2002.
- Bułgakow S, *Karol Marks jako typ religijny*, tł. z ros. R. Papieski, „Przegląd Filozoficzno-Literacki”, r. 2004, nr 3, s. 205-233.
- Bułgakow S, *Moja choroba (styczeń 1926)*, tł. H. Paprocki, *Notatki o umieraniu*, tł. P. Grabowski, E. Józefowska, „Elpis”, r. 12: 2010, z. 21/22, s. 331-363.
- Bułgakow S, *Mój kraj rodzinny i inne pisma o Rosji i narodowości*, przekł. L. Kiejzik, M. Bohun, L. Augustyn, Oficyna Wydawnicza Uniwersytetu Zielonogórskiego, Zielona Góra 2009.
- Bułgakow S, *Myśli o ikonie – Sergiusza Bułhakowa*, przeł. Zb. Podgórzec, [w:] *Ikona – symbol i wyobrażenie*, red. E. Bogusz, Warszawa 1984, s. 5-11.
- Bułgakow S, *Na uczcie bogów (Dialogi współczesne)*, tłum. Zb. Podgórzec, „Kultura”, r. 1989, nr 6, s. 8-9 [proza].
- Bułgakow S, *Na uczcie bogów. Pro i contra. Dialogi współczesne*, [w:] *De profundis. Z głębokości. Zbiór rozpraw o rosyjskiej rewolucji*, wstęp M. Półtoracki, przekład zespół „Aletheia”, Niezależna Oficyna Wydawnicza, Warszawa 1988.
- Bułgakow S, *Prawosławie. Zarys nauki Kościoła Prawosławnego*, przeł. H. Paprocki, „Orthdruk” – „Formica”, Białystok – Warszawa 1992.
- Bułgakow S, *Rozmyślenia nad religijną naturą inteligencji rosyjskiej*, [w:] *Drogowskazy. Zbiór rozpraw o inteligencji rosyjskiej*, Przedświt, Warszawa 1986.
- Bułgakow S, *Światło wieczności. Medytacje i spekulacje*, przeł. J. Chmielewski, Wydawnictwo Marek Derewiecki, Kęty 2010, seria: Biblioteka Europejska – Antyk.
- Bułgakow S, *Święci Piotr i Jan. Dwaj pierwsi z apostołów*, przeł. H. Paprocki, Bractwo Młodzieży Prawosławnej, Białystok 2005, seria: Kościół Wschodni.
- Bułgakow S, *Święty Graal. Próba dogmatycznej egzegezy wersetu z Ewangelii św. Jana 19,34*, tł. Włodzimierz Sawicki, „Gnosis”, r. 1999, nr 11, s. 55-70.
- Bułgakow S, *Życie za grobem*, przeł. z ros. Zb. Podgórzec, „Orthdruk”, Białystok 1994.
- Bibliografia przedmiotowa (opracowania) / Secondary bibliographical sources:
[Bez autora], *La figura e l'opera di P. Sergej N. Bulgakov*, Università di Padova, Padova 2003, dokument elektroniczny, <http://www.iconografi.it/?p=353> [dostęp: 28.05.2016].
- Abramova T. V., *Kosmizm v ruskoj religioznoj filosofii*. V. S. Solovev, P. A. Florenskij, S. N. Bulgakov, Moskva 1994.
- Akulinin V. N., S. N. Bulgakov. *Bibliografiâ*, Moskva – Novosibirsk 1996.
- Akulinin V. N., S. N. Bulgakov. *Vehi žizni i tvorčestva*, [w:] S. N. Bulgakov, *Hristianskij socializm*, red. V. N. Akulin, Novosibirsk 1991, 5-24.
- Alekseev Vladimir, *Kultura jako objawienie bogocześnictwa. Elementy historiozofii kultury w pismach rosyjskich myślicieli religijnych XIX-XX wieku*, tł. P. Kantyka, „Roczniki Teologiczne”, t. 47: 2000, z. 7, s. 111-136.
- Alekseev V., *Za wszystko i za wszystkich. Eschatologiczny sens kultury w świecie pism rosyjskich myślicieli religijnych XIX-XX wieku*, Norbertinum, Lublin 2001, ss. 222.
- Andruszko C., *Evrejskij vopros v trudah o. Sergija Bulgakova*, „Studia Rossica Posnaniensia”, r. 1998, z. 28, s. 9-14.
- Arjakovsky A., *Essai sur le père Serge Boulgakov (1871-1944). Philosophe et théologien chré-*

ten, Paris 2006.

Bautz F. W., *Bulgakow Sergej Nikolajewitsch*, [w:] *Biographisch-Bibliographisches Kirchenlexikon*, Band 1, 1990, s. 807-809.

Bezwiński A., *Kościół i kultura według Sergiusza N. Bułgakowa*, „*Studia i Szkice Slawistyczne*”, r. 2007, nr 8, s. 73-80.

Bosco N., *Ebraismo emodernità* (editoriale), „*Filosofia e Teologia*”, r. 1994, nr 2, s. 201-205.

Breckner K. A., *Beauty and art in Solovjev's (1850-1903) and Bulgakov (1871-1944). Does beauty save the world?*, „*Logos i Ethos*”, r. 2012, nr 1, s. 7-17.

Brosse J., *Wielcy mistrzowie duchowi świata. Leksykon*, przeł. I. Kania, Wydawnictwo Opus, Łódź 1995, ss. 252.

Burlaka D. K., Evlampiev I. I., S. N. Bulgakov: *Pro et contra. Ličnost' i tvorčestvo Bulgakova v ocenke russkich myslitelej i issledovatelej*, Russkij put', Sankt Peterburg 2003.

Chałacińska-Wiertelak H., „*Teatr*” *Dostoevskiego i rozmyślenia Pawła Florenskiego o russoj iko-
ne* (Fragment), „*Studia Rossica Posnaniensia*”, r. 1993, z. 25, s. 13-23.

Chomiakow A. Stiepanowicz, *Kościół jest jeden. (Próba katechizmowego przedstawienia nauki o kościele)*, tłum. ks. H. Paprocki, „*Wiadomości Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawo-
sławnego*”, 1981, nr 1-2, s. 62-63.

Coda P., *L'altro di Dio. Rivelazione e kenosi in Sergej Bulgakov*, „*Collana di teologia*”, vol. 33, Roma 1998.

Coda P., *Sergej Bulgakov*, „*Novecento teologico*”, vol. 11, Brescia 2003.

Crum W. F., *Sergius N. Bulgakov. From Marxism to Sophiology*, „*St Vladimir's Theological Quar-
terly*”, r. 27: 1983, s. 3-25.

De profundis. Z głębokości. Zbiór rozpraw o rosyjskiej rewolucji, wstęp Mikołaj Półtoracki, prze-
kład zespół „*Aletheia*”, Niezależna Oficyna Wydawnicza, Warszawa 1988, ss. 224.

*Dialog sztuk w kulturze Słowian wschodnich. Księga dedykowana pamięci profesora Ryszarda
Łużnego*, red. J. Kapuścik, Krakowskie Towarzystwo Popularyzowania Wiedzy i Komunikacji
Językowej „*Tertium*”, Kraków 2002, ss. 274, seria: Rosja – Myśl, Słowo, Obraz, t. 4.

Diec J., *Z dziejów teologii rosyjskiej na wygnaniu – zarys podstaw eklezjologii Sergiusza Bułgako-
wa i Włodzimierza Łosskiego*, „*Studia Rossica*”, t. 5: 1997, t. 5, s. 61-68.

Elena (Kazimirčak-Polonska Elena), *Professor protoierej Sergij Bulgakov (1871-1944)*, „*Bogo-
słowskie Trudy*”, r. 27: 1986, s. 107-194.

Evdokimov P., *Christus im russischen Denken*, Übersetzung von H. Bliersch, „*Sophia*”, vol. 12, Trier 1977, s. 213-232.

Evdokimov Paul, *Le Christ dans la pensée russe*, „*Traditions chrétiennes*” (Paris), vol. 22: 1970, s. 179-195.

Evtuhov C., *Sergei Bulgakov. A Study in Modernism and Society in Russia, 1900-1918*, Ann Arbor 1991 [praca doktorska].

Evtuhov C., *The Cross and the Sickle. Sergei Bulgakov and the Fate of Russian Religious Philoso-
phy*, Ithaca 1997.

Falczyński Z., *Sprawozdanie*, „*Studia Theologica Varsaviensia*”, r. 1996 (1995), nr 2, s. 73-89.

Filimonov S. B., *Tajny sudebno-sledstvennyh del. Dokumentarnye očerki o žertvah političnih re-
pressij v Krymu v 1920-1940-e gg.*, Simferopol' 2000, s. 15-27.

Flikke G., *Democracy or Theocracy. Frank, Struve, Berdjaev, Bulgakov, and the 1905 Russian
Revolution*, „*Meddelelser*”, vol. 69, Slavisk-Baltisk Institutt, Universitetet i Oslo, Oslo 1994.

Florenski P., *Odwrocona perspektywa*, tł. Z. Podgórzec, „*Kwartalnik Filmowy*” (wyd. Instytut
Sztuki PAN), r. 1995, nr 9/10.

Florenskij P. Aleksandrowič, *Perepiska svāščennika Pavla Aleksandrowiča Florenskogo so
svāščennikom Sergiem Nikolaevičem Bulgakovym*, [w:] *Arhiv svāščennika Pavla Florenskogo*,
vol. 4, Toms 2001.

Garaeva G. F., *Sofijnyj idealizm kak istoriko-filosofskij fenomen. Solov'ev V. S., Florenskij P. A.*,

- Bulgakov S. N., Moskva 2000.
- Gennadij [=Ėjkalovič Gennadij], *Delo prot. Sergiâ Bulgakova*, San Francisco 1980.
- Germano M., *Il concetto di persona nel pensiero di Sergej Bulgakov*, Roma 1996 [praca doktorska].
- Grabbe P. N., *O parižskih „bogoslovah”*, Rovno 1937.
- Graves C. L., *The Holy Spirit in the Theology of Sergius Bulgakov*, Geneve 1972.
- Hessen S., *Pisma pomniejsze*, Wydawnictwo „Żak”, Warszawa 1997, s. 284.
- Hryniewicz W., *Nadzieja zbawienia dla wszystkich. Od eschatologii lęku do eschatologii nadziei*, Verbinum Wydawnictwo Księży Werbistów, Warszawa 1989, ss. 177, [1].
- Hryniewicz W., *Ten, który przychodzi. Chrystus „Apokalipsy” w myśli Sergiusza Bułgakowa*, „Ateneum Kapłańskie”, t. 136: 2001, z. 2, s. 235-249.
- Ikona – Symbol i wyobrażenie*, pod. red. E. Bogusz, Warszawskie Centrum Studenckiego Ruchu Naukowego, Warszawa 1984, s. [4], 154, [1].
- Jablonskij B. N., *Religiozno-filosofskaâ sistema S. N. Bulgakova*, Moskva 1994.
- Kapuściak J., *Sens życia. Antropologiczne aspekty rosyjskiego renesansu duchowego XX wieku w świetle prawosławia*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2000, ss. 265, seria: Rosja – Myśl, Słowo, Obraz.
- Kataeva-Lytkina, N. I., *Bogoslov, filosof, myslitel’ Jubilejne čtenia, posvâščennye 125-letiu so dnâ roždenia o. Sergiâ Bulgakova (sentâbr’ 1996 g., Moskva)*, Moskva 1999.
- Kiejzik L., *Przyjaźń Sergiusza Bułgakowa z Pawłem Floreńskim w kontekście ich nauki o Sofii – Mądrości Bożej*, „Studia Philosophica Wratislaviensia”, vol. 3: 2008, fasc. 2, s. 61-74.
- Kiejzik L., *Sergiusz Bułgakow i filozofowie Srebrnego Wieku. Rozważania o przyjaźni*, IFiS PAN, Warszawa 2015, seria: Filozofia Rosyjska, t. 6.
- Kiejzik L., *Sergiusz Bułgakow i Lew Szestow, czyli o przyjaźni spóźnionej*, „Przegląd Filozoficzny”, r. 20, nr 1 (2011), s. 37-46.
- Kiejzik L., *Sergiusz Bułgakow i Lew Zander, czyli o przyjaźni z duchowością prawosławną w tle*, „Theofos. Filozofia, Teologia, Kultura”, r. 2015, nr 1, s. 161-171.
- Kiejzik, L., *Sergiusz Bułgakow i Aleksy Łosiew, czyli o przyjaźni niemożliwej*, „Przegląd Filozoficzny”, r. 23: 2014, nr 2, s. 71-82.
- Kiejzik, L., *Sergiusza Bułgakowa filozofia człowieka jako filozofia wszechjedności*, „Przegląd Filozoficzny”, r. 18: 2009, nr 1, s. 237-253.
- Kijas Z. J., *Szkic eschatologii o. S. Bułgakowa*, [w:] *Nadzieja – możliwość czy pewność powszechnego zbawienia? Dyskusja teologów dogmatyków nad książką ks. W. Hryniewicza „Nadzieja zbawienia dla wszystkich”*, red. S. C. Napiórkowski i K. Klauza, „Teologia w Polsce”, Lublin 1992, s. 103-122.
- Klinger J., *O istocie prawosławia. Wybór pism*, do druku przyg. M. Klinger, H. Paprocki, wpraw. W. Hryniewicz, „Pax”, Warszawa 1983, ss. 545, [3].
- Knechten H. M., *Bibliographie. Sergij Nikolaevič Bulgakov*, dokument elektroniczny, <http://www.borisogleb.de/bulg1.htm> [dostęp: 28.05.2016].
- Koncepcje słowa*, pod red. E. Czaplejewicza i E. Kasperskiego, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 1991, ss. 284, seria: Polono-Slavica Varsoviensia, t. 11.
- Konev V. A., Koneva Lûdmila A., *Filosofiâ kul’tury S. N. Bulgakova*, „Sofia”, r. 2001, nr 1, s. 106-119.
- Kowalczyk D., *La grammatica dell’Amore intratrinitario. Io, Tu, Noi, Voi, Egli*, „Studia Bobolanum”, t. 4: 2015, s. 49-66.
- Kozyrev A. P. (red.), *S. N. Bulgakov: Religiozno-filosofskij put’, Meždunarodnaâ naučnaâ konferenciâ, posvâščennaâ 130-letiu so dnâ roždenia 5-7 marta 2001 g.*, [w:] *Russkoe Zarubež’e*, vol. 4, Moskva 2003.
- Kozyrev, A. P., *Nižgorodskaâ Sivilla*, [w:] *Istoriâ filosofii*, vol. 6, Moskva 2000, s. 62-84.
- Kudziela E., *Bóg, Sofia, świat w myśli Sergiusza Bułgakowa*, „Idea”, t. 5: 1992, s. 143-160.
- Kudziela E., *Filozoficzny sens troistości, analiza tekstu*, Zakład Teorii Poznania, Filia Uniwersytetu Warszawskiego, Białystok 1992, seria: Idea.

- Kudziela E., *Soteriologiczna rola twórczości w ujęciu Sergiusza Bułgakowa*, „Idea”, t. 7: 1995, s. 89-103.
- Kulak D., *Niepokalone poczęcie Bogurodzicy według Siergieja Bułgakowa*, „Studia Theologica Varsaviensia”, r. 48; 2010, nr 2, s. 289-307.
- Landmarks. A collection of essays on the Russian intelligentsia 1909. Berdyaev, Bulgakov, Gershenzon, Izgoev, Kistyakovsky, Struve, Frank*, edited by Boris Shragin, Albert Todd, translated by Marian Schwartz, “Posev”, Frankfurt am Main 1968.
- Lenczewski M., *Liturgika czyli nauka o nabożeństwach*, „Skrypt dla Sekcji Teologii Prawosławnej”, ChAT, Warszawa 1981, s. 339.
- Lialine C., *Le débat sophiologique*, “Irénikon”, r. 13: 1936, s. 168-205.
- Liburska L., *Spółeczny wymiar myśli prawosławnej Sergiusza Bułgakowa*, „Prace Komisji Kultury Słowian / Polska Akademia Umiejętności”, t. 6: 2007, s. 99-118.
- Lingua G., *Kénosis di Dio e santità della materia. La sofologia di Sergej N. Bulgakov*, Napoli 2000, seria: Biblioteca di filosofia e teologia. Saggi, vol. 6.
- Literatura rosyjska przełomu XIX i XX wieku*, pod red. I. Fijałkowskiej-Janiak, Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk 1998, ss. 161.
- Losskij V. N., *Spor o Sofii. „Dokladnaâ zapiska” prot. S. Bulgakova i smysl Ukaza Moskovskoj Patriarii*, Paris 1936.
- Louth A., *The Eucharist in the Theology of Fr Sergij Bulgakov*, “Sobornost”, r. 27: 2005, nr 2, s. 36-56.
- Łoski M., *Historia filozofii rosyjskiej*, tłum. H. Paprocki, Antyk, Kęty 2000, ss. 477.
- Mailov A. I., *Sergij Bulgakov*, St. Petersburg 1993, seria: Russkaâ religioznaâ filosofiâ v „Puti”, vol. 3.
- Mazurkiewicz R., *Mariologia i Joannologia ikony Deesis*, „Krakowskie Zeszyty Ukrainoznawcze”, t. 5/6: 1997 (1996/1997), s. 213-219.
- Meerson M. A., *The Trinity of Love in Modern Russian Theology. The Love Paradigm and the Retrieval of Western Medieval Love Mysticism in Modern Russian Trinitarian Thought*, [w:] *Studies in Franciscanism*, Quincy 1998, s. 159-186.
- Nadzieja – możliwość czy pewność powszechnego zbawienia? Dyskusja teologów dogmatyków nad książką ks. W. Hryniewicza „Nadzieja zbawienia dla wszystkich”*, red. S. C. Napiórkowski i K. Klauza, „Teologia w Polsce”, Lublin 1992, ss. 176.
- Naumov K., *Bibliographie des œuvres de Serge Boulgakov*, Paris 1984, seria: Bibliothèque russe de l'Institut d'Études Slaves. Série Ecrivains russes en France vol. 68, 1.
- Nichols A., *Wisdom from Above. A Primer in the Theology of Father Sergei Bulgakov*, Leominster 2005.
- Obolevitch T., *Katafaticzny wymiar wschodniochrześcijańskiej teologii apofaticznej: wokół propozycji S. Bułgakowa*, „Logos i Ethos”, r. 2006, [nr] 2, s. 56-63.
- Osipov J. M., *Dva Bulgakova – raznye sud’by*, t. 1-2, Moskva 2002.
- Palamas, Bułgakow, Łosiew. Rozważania o religii, imieniu Bożym, tragedii filozofii, wojnie i pracach człowieka*, pod red. L. Kiejzik, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2010, seria: Filozofia Rosyjska t. 2.
- Paprocki H., *Sergiusz Bułgakow*, „Gnosis”, r. 1996, nr 8, s. 44-49.
- Paweł Arcybiskup Ōlmarī Irjō Paavali, *Nasza wiara*, tłum. z niem. A. Kempfi, Białystok 1987, ss. 79, [2].
- Podręcznik do nauki religii prawosławnej. (Materiały pomocnicze)*, wyd. Pogoń, Białystok, ss. 95.
- Porównanie wyznań rzymsko-katolickiego, prawosławnego, ewangelicko-augsburskiego, ewangelicko-reformowanego*, autorzy: Andrzej Zuberbier et al., Konsystorz Kościoła Ewangelicko-Reformowanego, Warszawa 1988, ss. 156.
- Przebinda G., *Zaułki Mistrza Wolanda*, Oficyna Literacka, Kraków 2000, ss. 238.
- Przewodnik po literaturze filozoficznej XX wieku*, pod red. B. Skargi przy współpracy Stanisława Borzyna, Haliny Floryńskiej-Lalewicz, [t. 5], Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1997, ss. 550.
- Ramonas A., *L'attesa del Regno. Eschaton e apocalisse in Sergej Bulgakov*, Corona Lateranensis, Mursia – Roma 2001.

- Razzano L., *L'estasi del bello nella sofologia di S. N. Bulgakov*, introduzione: P. Coda, M. I. Rupnik, Rom 2006, seria: Collana di teologia, vol. 54.
- Rezničenko A. I., Kazarân A. T., *Bulgakov Sergij Nikolaevič*, [w:] *Pravoslavnaâ ênciklopediâ*, vol. 6: 2003, s. 340-358.
- Rigel Langella M., *Salvezza come illuminazione. Uno studio comparato di S. Bulgakov, V. Lossky, P. Evdokimov*, Roma 2000, seria: Tesi gregoriana. Serie teologia 69 [praca doktorska].
- Rodnânskaâ I., *Sergej Nikolaevič Bulgakov*, „Literaturnaâ Gazeta”, r. 1989, nr 39, z dnia 27.9.1989, s. 6.
- Rosiński T., *Cuda Bułgakowa*, „Kronos. Metafizyka, kultura, religia”, r. 2009, nr 1/2, s. 377-380.
- Salis Amaral M. de~, *Dos visiones ortodoxas de la Iglesia: Bulgakov y Florovsky*, Pamplona 2003, seria: Colección teológica 111.
- Schmid U., *Russische Religionsphilosophen des 20. Jahrhunderts*, Freiburg im Brisgau, Basel, Wien 2003, s. 186-206.
- Sentencje Kościoła Wschodniego*, wybór i opr. T. Wyszomirski, Wydawnictwo „Anafora”, Warszawa 1990, ss. 30.
- Bulgakov S., „St. Vladimir's Theological Quarterly”, vol. 49: 2005, No. 1/2.
- Skrzydlewski P., *Bułgakow Siergiej Nikołajewicz* (hasło), [w:] *Powszechna Encyklopedia Filozofii*, t. 1, A-B, Polskie Towarzystwo Tomasza z Akwinu, Lublin, s. 737-738, bibliogr.
- Skwarczyński A., *Duch Święty a Maryja w ujęciu Sergiusza Bułgakowa i św. Maksymiliana Kolbego*, Wydawnictwo Ojców Franciszkanów, Niepokalanów 1995, ss. 175; seria: Biblioteka Mariologiczna, t. 3.
- Słownik grecko-polski*, na podstawie słownika Zygmunta Węclewskiego opr. O. Jurewicz, Wydawnictwo Szkolne PWN, Warszawa 2000, t. 1 A-K, t. 2 Λ-Ω.
- Słownik łacińsko-polski*, pod redakcją Mariana Plezi, tom 1 A-C, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1998.
- Smirnov I. P., „Ot marksizma k idealizmu”: M. I. Tugan-Baranovskij, S. N. Bulgakov, N. A. Berdâev, Moskva 1995.
- Sobennikov A. Samuilovič, *Tvorčestvo A. P. Čehova v recepcii S. N. Bulgakova*, „Studia Rossica Posnaniensia”, r. 2011, z. 36, s. 249-256.
- Sobolev N. B., *Protoierej S. N. Bulgakov kak tolkovatel' Svâščennago Pisaniâ*, [s. l.] 1990.
- Stark Katarzyna, *Problem eschatologii w twórczości Sergiusza Bułgakowa, Mikołaja Bierdiajewa i Paula Evdokimova*, „Kwartalnik Filozoficzny”, r. 2000, z. 1, s. 99-127.
- Stęпка K., *Ikona i kult ikony. Zarys dogmatyczny* [recenzja], „Kwartalnik Filozoficzny”, r. 2003, z. 4, s. 174-176.
- Stępkowski D., *Pedagogika i religia u Sergiusza Hessena*, „Seminare”, t. 28: 2010, s. 183-199.
- Stroitel' hudotvornyj. Szkice o literaturze rosyjskiej dedykowane Jadwidze Szymak-Reiferowej i Władysławowi Piotrowskiemu*, Krakowskie Towarzystwo Popularyzowania Wiedzy i Komunikacji Językowej „Tertium”, Kraków 2001, ss. 206, seria: Rosja - Myśl, Słowo, Obraz; t. 3.
- Struve N., *S. Bulgakov et la question juive*, „Cahiers du monde russe et soviétique”, r. 29: 1988, s. 533-542.
- Świerkosz S., *L'Église visible selon Serge Bulgakov. Structure hiérarchique et sacramentelle*, Roma 1980, seria: Orientalia Christiana Analecta, vol. 211.
- Tataryn M., *Sergius Bulgakov (1871-1944). Time for a New Look*, „St Vladimir's Theological Quarterly” vol. 42: 1998, s. 315-338.
- Terlikowski T. P., *Szukanie Prawosławia w nie-prawosławiu (Sergiusza Bułgakowa stosunek do protestantyzmu)*, „Więź” r. 2001, nr 1, s. 93-101.
- Terlikowski T. P., *Teologia Izraela Sergiusza Bułgakowa*, „Przegląd Powszechny”, r. 121: 2004, nr 7/8, s. 78-87.
- Terlikowski T. P., *Zanikająca w filozofii wiara. Wiara – dogmat – filozofia w sofiologii Sergiusza Bułgakowa*, „Studia z Filozofii Boga, Religii i Człowieka”, t. 4: 2007, s. 317-328.

- Tofiluk J., *Antropologia w ujęciu o. Sergiusza Bułgakowa* [fr.], „Elpis”, r. 7: 2005, z. 11/12, s. 27-36.
- Tofiluk J., *Eschatologia indywidualna w ujęciu ks. Sergiusza Bułgakowa* „Rocznik Teologiczny”, r. 46: 2004, z. 2, s. 5-36.
- Tofiluk J., *Eschatologiczne poglądy o. Sergiusza Bułgakowa*, „Rocznik Teologiczny”, r. 1997, z. 1/2, s. 313-323.
- Tofiluk J., *Idea apokatastazy w pismach Sergiusza Bułgakowa*, „Roczniki Teologiczne”, r. 2003, z. 7, s. 23-42.
- Tofiluk J., *Sofiologiczne przesłanki poglądów teologicznych o. Sergiusza Bułgakowa*, „Elpis” (Białystok), r. 6: 2004, nr 9/10, s. 315-334.
- Tryczyk M., *Jakie są granice swobody wypowiedzi artystycznej? Próba odpowiedzi na pytanie o wolność w sztuce w oparciu o teologię symbolu o. Sergiusza Bułgakowa i Paula Evdokimova*, „Pokaz”, r. 2004, nr 37, s. 2-6.
- Valliere P., *Modern Russian Theology. Bukharev – Soloviev – Bulgakov. Orthodox Theology in a New Key*, Edinburgh – Grand Rapids 2000, s. 225-371, s. 409-412.
- Věhi. Sbornik” statej o ruskoy intelligencii. N. A. Berdâeva, S. N. Bulgakova, M. O. Geršenzona, „Posev”, Frankfurt am Main 1967.
- Wielenga B., *Lenins Weg zur Revolution. Eine Konfrontation mit Sergej Bulgakov und Petr Struve im Interesse einer theologischen Besinnung*, München 1971.
- Williams R., *Sergii Bulgakov. Towards a Russian Political Theology*, Edinburgh 1999.
- Wokół Tołstoja i Dostojewskiego*, pod red. J. Dobieszewskiego, Wydział Filozofii i Socjologii Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2000, ss. 200, seria: Almanach Myśli Rosyjskiej.
- Zander L. A., *Bog i mir. Miroszozercanie otca Sergiâ Bulgakova*, vol. 1-2, Pاریژ 1948.
- Zen'kovskij V. V., *Istoriâ russkoj filosofii*, Moskva 2001, s. 837-861.
- Zen'kovskij V. V., *Istoriâ russkoj filosofii*, Pاریژ 1948, s. 837-861.
- Zen'kovskij V. V., *Istoriâ russkoj filosofii*, Pاریژ 1989, s. 837-861.

Studenci Interdyscyplinarnego Koła Naukowego Studentów "Nowoczesne Kształcenie"
KUL w Stalowej Woli wraz z Kuratorem - ks. J. Zimny
z wizytą w Bayreuth (Niemcy) - 11.11.2016 roku